

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Teologická fakulta

Katedra pedagogiky



Diplomová práce

VÝZKUM VOLNÉHO ČASU MLÁDEŽE V OBDOBÍ MEZI
ROKY 1965 – 1972 V ČSSR

Vedoucí práce: Doc. Michal Kaplánek, Th.D.

Autor práce: Bc. Eliška Šindelářová

Studijní obor: Pedagogika volného času, prezenční forma studia

Ročník: 3. NMgr.

2013

Prohlašuji, že svoji diplomovou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených seznamu citované literatury. Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění, souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě (v úpravě vzniklé vypuštěním vyznačených částí archivovaných Teologickou fakultou) elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledky obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

Datum

Děkuji vedoucímu diplomové práce doc. Michalu Kaplánkovi, Th.D. za cenné rady, bohaté podněty, připomínky, názory, metodické vedení práce, ale také za stálou trpělivost a podporu. Dále děkuji také ostatním vyučujícím Teologické fakulty za konzultace týkající se problematiky a ochotu vždy poradit.

OBSAH

ÚVOD.....	6
1 ZÁJEM SPOLEČENSKÝCH VĚD O VOLNÝ ČAS PO 2. SVĚTOVÉ VÁLCE.....	8
1.1 Dobová definice pojmu volný čas	9
1.2 Předmět sociologického výzkumu volného času v 50. - 60. létech 20. století	15
2 VOLNÝ ČAS – JEDNO Z TÉMAT OBNOVENÉ SOCIOLOGIE V ČSSR.....	17
2.1 Postavení sociologie jako vědy mezi roky 1965 – 1972 v ČSSR.....	18
2.1.1 Zánik sociologie v 50. létech a její opětovné obnovení.....	18
2.1.2 Specifika tzv. marxistické sociologie 60. let	20
2.1.3 Jednostranná orientace na marxistickou sociologii	23
2.2 Osobnosti české sociologie volného času 60. let.....	25
2.3 Témata sociologického výzkumu volného času v ČSSR v období 1965 - 1972.....	27
2.3.1 Rozdělení časového rozpočtu a vymezení volnočasových aktivit mezi roky 1965 – 1972	27
2.3.2 Pohledy českých autorů na fenomén volného času	32
2.3.3 Funkce volného času mezi roky 1965 - 1972	44
2.4 Vymezení volného času mládeže a dětí v 60. a 70. létech	46
2.5 Metody výzkumu volného času užívané v 60. létech.....	54
2.6 Vývoj výzkumu volného času po roce 1968	60
2.6.1 Uvolnění spojené s Pražským jarem 1968.....	60
2.6.2 Omezení svobody bádání v době normalizace po roce 1969.....	64
2.6.3 Činnost European Centre for Leisure and Education v Praze.....	65

3 PŘÍNOS ČESKOSLOVENSKÉ SOCIOLOGIE VOLNÉHO ČASU 60. A ZAČÁTKU 70. LET.....	67
ZÁVĚR.....	70
SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ.....	72
ABSTRAKT.....	76
ABSTRACT.....	76

ÚVOD

Téma diplomové práce Výzkum volného času mládeže v období mezi roky 1965 – 1972 v ČSSR jsem zvolila z jednoho prostého důvodu, vlastně jich bylo hned několik. Mnoho z nás slýchávalo od rodičů, prarodičů na přednáškách nebo v televizi, že po sovětské okupaci v roce 1968 byla situace v zemi více než zoufalá. Vše procházelo prudkými změnami, pro mnohé především negativními. Tento deformující tlak shora postihoval vedle obyčejných lidí, o jejichž osudech se dnes mluví nejčastěji, také vědní obory, které mohly být určitým „bubákem“ režimu a jeho vlivu. Jsem studentkou pedagogiky volného času, a proto jsem si položila otázku. Jak si v této nelehké době stála právě otázka volného času? Zaobírali se vůbec nějakí odborníci touto problematikou? Pokud ano, kdo nejčastěji, z jakých pramenů a myšlenek čerpali? K jakým závěrům docházeli? Promítla se politická situace také na poli odborného a badatelského dění? Jak? Jaký byl nejčastější přístup k problematice volného času? Napadá mě celá řada otázek. A protože jsem student a tím se řadím mezi sociální skupinu mládeže, chtěla jsem se na věc „podívat“ i z hlediska mladých lidí.

Cílem mé diplomové práce bylo tedy prostřednictvím nashromážděných dobových pramenů a zdrojů zmapovat významné období rozvoje sociologie volného času v období 1965 – 1972 v tehdejší ČSSR. Úkolem bylo popsat celkové postavení otázky volného času ve společnosti, tím i nejčastější dobové vymezení fenoménu, charakteristiku a rozdělení volnočasových aktivit, vlastnosti a funkce volného času, a to vše také s ohledem na sociální skupinu mládeže. Dále jsem si kladla za úkol vymezit postavení a vývoj v oblasti sociologie jako vědní disciplíny, situaci tehdejších odborníků, možnosti jejich práce, nejčastější témata zkoumání a nakonec vývoj a užívané metody výzkumu v tomto období. Práce vychází zejména z prací českých sociologů a to především Blanky Filipcové a Miroslava Dismana. Diplomová práce se snaží celkově zhodnotit dobový přínos sociologie pro výzkum a pedagogiku volného času mezi roky 1965 – 1972 v ČSSR.

První kapitola mapuje dobové postavení otázky volného času a to v kontextu celosvětovém, popisuje, co bylo hlavní příčinou rozšíření sféry volného času, jak bylo k otázce přistupováno a jaké vědní obory a osobnosti se problematikou zaujímalí. Dále předkládá nejčastější dobové definice volného času lišící se především v přístupu

k problematice, popisuje základní vlastnosti a atributy fenoménu, ale také nejčastější témata a předměty sociologického výzkumu oné doby.

Druhá kapitola se soustředí na sociologii jako vědní obor. Začátek podkapitoly popisuje obecný vývoj české sociologie a její nejvýznamnější osobnosti, dále se pak snaží srozumitelně reflektovat vývoj a postavení vědní disciplíny v poválečných letech a její tehdejší jednostrannou orientaci na marxistickou sociologii.

Práce pokračuje seznámením s nejvýznamnějšími osobnostmi sociologie volného času, jejichž práce se staly také hlavním východiskem mé diplomové práce a jimiž jsou Blanka Filipcová a Miroslav Disman. Dále se práce zaměřuje na detailní vymezení tehdejších témat sociologického výzkumu volného času, předkládá nejčastější rozdělení časového rozpočtu a dobová vymezení volnočasových aktivit. Práce uvádí také různé pohledy českých autorů na problematiku volného času, vymezuje základní funkce volného času a nakonec se věnuje otázce volného času s ohledem na sociální skupinu mládeže.

Další tematický okruh práce popisuje nejčastější metody sociologického výzkumu volného času používané ve zkoumaném období a zároveň vývoj výzkumu po roce 1968, to znamená důsledek Pražského jara a následně normalizace na poli vědeckého bádání. Práce se nakonec soustředí na činnost tehdejšího Evropského centra volného času a vzdělání, které sehrálo nemalou roli v oblasti výzkumu zaměřující se na problematiku volného času a v navázání kontaktu s řadou institucí a významných osobností v téměř všech zemích Evropy.

Závěr práce souhrnně hodnotí dobový přínos sociologie volného času v 60. a začátku 70. let v ČSSR. Doufám, že se mi alespoň částečně podařilo rozluštit řadu zavádějících a často mystifikujících informací vytvořených pod nátlakem totalitního režimu a jeho ideologie, a pravdivě tak poodhalit situaci, která se odehrála před více než polovinou století.

1 ZÁJEM SPOLEČENSKÝCH VĚD O VOLNÝ ČAS PO 2. SVĚTOVÉ VÁLCE

Termín „volný čas“ je poměrně mladým pojmem. Objevuje se teprve tehdy, když je striktně oddělena pracovní doba, jakožto specifický časový úsek, který se vyznačuje odlišnou lokalitou od pracovního místa bydliště a mzdou, jež je odvozena od času, ve kterém pracovní proces probíhá. Řada odborníků tvrdí, že za touto skutečností stál proces industrializace a v jeho důsledku pak nedostatek volného času jako pozdější sociální problém. České slovní spojení „volný čas“ se zabydlelo v českém jazyce až v druhé polovině 20. století a vycházelo z německého sousloví „Freizeit“. Je nutné říci, že volný čas bývá vymežován ze dvou hledisek. Z pohledu negativního, kdy je volný čas chápán pouze jako určité „volno od práce“ či pozitivně, kdy je vnímána především jeho kvalitativní hodnota. Oproti negativnímu kvantitativnímu přístupu, který často spojuje volný čas pouze s vlivem reklamy a tím i konzumním zaměřením, pozitivní pohled neopomíná tolik důležitý nezávislý a svobodný prostor, který volný čas poskytuje. Tento pozitivní pohled na problematiku volného času nacházíme také v řadě historických pojmů zaměřujících se na tento jev. Pro zajímavost, řecký termín *scholé*, latinsky překládán jako *otium* v češtině pak jako prázdeň, pozdější výraz *contemplatio*, či pojmy *loisir* ve francouzštině nebo *leisure* v angličtině, které jsou používány dodnes, v sobě zahrnují právě onen prvek svobody a radosti oproti pouhému vydefinování volného času jako „zbytkové kategorie“.¹

Postavení volného času, který byl dříve pokládán za výsadu vyšších společenských vrstev, procházelo změnami spolu s charakterem práce průmyslové společnosti. Díky zdokonalení techniky začali lidé pracovat na směny a pracovní doba továrních dělníků se tak neúměrně prodlužovala. Tato skutečnost byla příčinou nedostatku volného času pracovníků a způsobila zároveň ztrátu jakékoliv identifikace dělníka s prací. V konečném důsledku pak tato situace stála za různými reformními snahami, které podnikali právě oni nespokojení dělníci. Vybojovaný úspěch těchto hnutí, kterým bylo postupně zavedení osmihodinové pracovní doby, vyvolal řadu otázek, především – jak naložit s volným časem? Řada odborníků projevila obavy z tohoto nového fenoménu a některé společnosti začali tento problém dokonce

¹ Srov. KAPLÁNEK, M. Volný čas – moderní pojem s dlouhou historií. In KAPLÁNEK, M. (ed.) *Čas volnosti – čas výchovy*, s. 23 – 28.

pedagogizovat (to bylo patrné především u totalitních režimů). Během 20. století se tak volný čas stal něčím, čeho měla téměř většina dostatek.² Konkrétní číselné údaje říkají, že v průběhu 20. století se zkrátila pracovní doba téměř o třetinu a to z 60 na 40 hodin týdně, v důsledku toho se tak prodloužil volný čas z 36 na 56 hodin. Metyš dokonce tvrdí, že došlo ke změně pracovní společnosti na „společnost volného času“ (Freizeitgesellschaft), pro kterou se stala typická právě proměna pracovního procesu. Podstatnými se staly tři okamžiky, přesunutí práce do továren a úřadů, podobně jako smrti, nemoci a narození z rodinného kruhu do ústavů a nemocnic, a tím i vznik pocitu o její neskutečnosti; zmechanizování a zautomatizování práce, kde člověk přestal považovat proces jako celek; a nakonec vnímání práce pouze jako nežádoucí omezení volného času.³

Podobně Lengrand se domnívá, že hlavní příčinou nárůstu volného času byl rozvoj techniky, prodlužování školní docházky, a tím i pozdější nástup mladých lidí do aktivní výdělečné činnosti, prodlužování života, včasnější odchod do důchodu či prodlužování placené dovolené.⁴

Někteří odborníci dokonce vnímají dodnes množství volného času jako ukazatel životního blahobytu. Avšak, je nutné se zamyslet nad dnešní provázaností mezi nabídkou ale zvláště nároky trhu, možnostmi individuálního uplatnění se na něm a poté schopnostmi, ať již finančními či časovými, kvalitně využít onen zbývající volný čas.⁵ K rozluštění řady těchto zajímavých otázek by mohlo alespoň částečně pomoci popsání československé situace při vymezování a poté zkoumání problematiky volného času na začátku druhé poloviny 20. století.

1.1 Dobová definice pojmu volný čas

Jak jsme již řekli, problematika volného času se na začátku druhé poloviny 20. století, zejména v 60. a 70. letech, stala celosvětově aktuální. Tématikou volného času se začaly zabývat vědní obory, jakými byly sociologie, psychologie, filozofie, politologie

² Srov. KAPLÁNEK, M. Volný čas jako problém. In KAPLÁNEK, M. (ed.) *Čas volnosti – čas výchovy*, s. 41 – 46.

³ Srov. METYŠ, K. Konsum a volný čas. In *Sociologický časopis*, 1965, roč. 6, s. 756 – 757.

⁴ Srov. LENGRAND, P. in DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 58 – 59.

⁵ Srov. KAPLÁNEK, M. Volný čas jako problém. In KAPLÁNEK, M. (ed.) *Čas volnosti – čas výchovy*, s. 41 – 46.

či teologie a to v rámci nejrůznějších konferencí a publikací. Ze světových autorů to byli v tomto období zejména Jean Fourastié, Max Kaplan, David Riesman, Helmut Schelsky, Georges Friedmann a především Joffre Dumazedier, z českých pak Milada Švigová, Miroslav Dismán a Blanka Filipcová, částečně pak Karel Rychtařík, Radoslav Selucký. Nutno říci, že jeden z hlavních rozdílů při vymezení pojmu „volný čas“ v různých jazykových prostředích, byl, jak jsme již zmínili výše, především v přístupu k tomuto fenoménu. Zatímco francouzští a angličtí odborníci připisovali volnému času potenciál svobody, možnost všestranného rozvoje osobnosti jedince a tím vyzdvíhovali kvalitativní aspekt pojmu, čeština, z části pak němčina a ruština vymezovala zcela volný čas pouze z pohledu kvantitativního a to tedy jako určitou kategorii, která zbude po odečtení nejnutnějších denních činností. Čeští odborníci, kteří čerpali například z francouzských či anglických zdrojů, pak často bez jakéhokoliv kritičtějšího zamyšlení zaměňovali pojem *loisir* či *leisure* za české sousloví volný čas a opomíjeli tak základní rozdíl ve vlastnostech obou termínů.⁶

Abychom lépe porozuměli českým sociologickým výzkumům zaměřeným na problematiku volného času, je nezbytné si tuto kategorii definovat a to přímo v dobovém hledisku. Existuje celá řada dobových vymezení volného času. My si je však rozdělíme, podle způsobu jakými je volný čas vydefinován, respektive v souvislosti s čím je tato kategorie porovnávána a zdali je přihlíženo na tuto problematiku z psychologického hlediska či ne atd. Nejčastější dobovou definicí volného času československých sociologů je vymezení této otázky v souvislosti v porovnání s procesem práce. Například jedna z našich nejnámějších socioložek 60. let Filipcová, která ve svých argumentech nejčastěji čerpá od Dumazediera, staví svoji definici na rozdíl v cílech pracovní činnosti a volného času. U pracovní činnosti dominuje naplnění cíle, vědomí povinnosti ale zároveň transcendence (přesáhnutí sebe sama – účast na dějinách). U činností volného času dominuje činnost sama o sobě, daný okamžik spojený s činností, svoboda volby a imanence (činnost pro sebe samého). Tvrdí, že hlavním cílem pracovní činnosti je přetváření přírody, společnosti pro vznik podmínek nezbytných pro reprodukci a rozvoj lidského rodu i lidského individua. Oproti tomu volný čas leží mimo sféru nezbytnosti. Tyto hranice nezbytnosti jsou však historicky proměnné a nejsou striktně vymezeny. Některé činnosti mohou být proto podle Filipcové na hraně, například politická činnost, některé formy sebevzdělávání,

⁶ KAPLÁNEK, M. (ed.) *Čas volnosti – čas výchovy*

ale také činnosti, které Dumazedier řadí mezi tzv. semi-loisir neboli polovolný čas, jako zahrádkaření, kutění,...⁷ Měli bychom si však uvést Dumazedierovo vymezení semi-loiser, tedy polovolného času, který vzniká v důsledku průniku primárních závazků. Autor ho charakterizuje následovně: „*Je-li volný čas částečně zaměřen na nějaký ziskový, utilitární nebo angažovaný cíl, je volným časem jen částečně*“. Příkladem může být zahradník, který prodává část své úrody. Polovolný čas pak Dumazedier rozdělil do 4 částí – činnost pololukrativního charakteru, poloužitkového a polorekreačního charakteru v domácnosti, rodinné činnosti polovýchovné a polozábavné, práce pro vlastní potěšení, pro rodinu, přátele, spolky.⁸ Měli bychom se proto zamyslet, zda Filipcová do české definice Dumazedierova pojmu semi-loisir opravdu zahrnuje kvalitativní aspekt, který je obsažen ve francouzském termínu loisir.

Obdobně jako Filipcová také československá autorka Švigová vymezuje kategorii volného času v souvislosti s prací, avšak opomíjí přitom jakékoliv psychologické hledisko. Doslova cituji Švigovou, jež definuje volný čas jako „*čas, který je uvolněn materiální výrobou, oprostěn od pracovních a jiných rodinných povinností, a v němž člověk přestává bezprostředně přispívat ke kolektivní produkci. Nezahrnuje žádné povinné úkoly. Volný čas je sféra, která byla osvobozena od nadvlády ekonomiky a je dána k dispozici lidem.*“ Jak jsme se mohli přesvědčit, toto stanovisko přistupuje k problematice volného času spíše v porovnání k povinnostem a ke světu práce. Opomíjí však lidské hledisko volného času.⁹

Podobného názoru byl také český sociolog Selucký, jenž se domníval, že fenomén volného času by měl být vždy vymežován pouze ve vztahu k práci, pracovní době, povinnostem, a například neodkladným záležitostem a to přímo jako opak či protiklad, ale přitom produkt pracovní doby, proto by podle autora neměl být volný čas charakterizován jako synonymum pro zahálčivost. Selucký definuje volný čas jako „*část dne, týdne či roku, v níž člověk nemusí konat své povinnosti, ale může činit to, co právě chce, co se mu líbí a co si zvolí*“.¹⁰

Neboť Filipcová, jak jsme výše zmínili, navazuje ve svých tvrzeních na francouzského autora Dumazediera, je předem jisté, že jeho vymezení bude podobného charakteru, avšak se zaměřením na rozlišení termínů volný čas

⁷ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Sociologický výzkum města Ostravy: úvodní informace*, s. 15 – 17.

⁸ HODAŇ, B., DOHNAL, T. *Rekreologie*, s. 58.

⁹ ŠVIGOVÁ, M. *Volný čas a my*, s. 61.

¹⁰ SELUCKÝ, R. *Člověk a jeho volný čas: pokus o ekonomickou formulaci problému*, s. 9 - 10.

a mimopracovní doba. Dovolím si autora citovat, „*mimopracovní doba je čas osvobozený nejen od profesionální práce, ale také od práce přesčasové a času stráveného dojížděním na pracoviště*“. Ovšem je nutné uvědomit si, že sama mimopracovní doba v sobě volný čas zahrnuje, a to spolu s dalšími aktivitami mimo zaměstnání, tedy i potřeb a povinností. Volným časem vymezujeme „*každou činnost, která má čtyři základní vlastnosti: dvě negativní, určené vztahem k povinnostem, jež ukládá společnost, a dvě pozitivní, určené vztahem k potřebám osobnosti*“. Abychom tomu porozuměli více, volný čas je spjat s určitou svobodou vůle, avšak je neustále podrobován nejrůznějším společenským determinantům. I když je osvobozen od nejrůznějších institucionálních povinností, jako každá činnost je ovlivňován interpersonálními závazky (schůzky, smlouvy, atd.). Tyto povinnosti (např. závazek dodržovat kázeň sportovního klubu atd.) podléhající zařízením volného času mají vzhledem ke společnosti spíše sekundární ráz. A tak závazky vycházející z instituce rodiny, občanské a duchovní instituce vymezuje autor jako primární. Často se ale může přes stálost technického obsahu aktivity a zájmu jednotlivce o ni, měnit i sama podstata činnosti, například pokud se přemění aktivita volného času na povinnost profesionální (amatér se stane sportovním profesionálem), povinnost školní (povinná exkurze), povinnost rodinná (nucená nedělní procházka), atd.¹¹

Podle Seluckého nemůžeme vymezovat volný čas ve spojitosti s mimopracovní dobou (v tom se shoduje s většinou tehdejších odborníků), neboť mimopracovní čas oproti volnému času není naplněn určitou svobodou vůle ale spíše povinností.¹² Avšak opačného názoru je československý sociolog Disman, jenž čerpá z marxistické sociologie konkrétně z autora Pruděnského, který vymezuje kategorii volného času právě v souvislosti s mimopracovní dobou. Jeho definice vnímá volný čas spíše jako součást mimopracovní doby, ne jako předmět stojící v opozici proti ní. Tato definice vymezuje volný čas jako tu „*část mimopracovní doby, která je věnována učení, zvyšování kvalifikace, veřejné činnosti, odpočinku atd., tedy jest to ta doba, které lidé využívají mimi [sic] rámeč pracovní doby ke svému všestrannému rozvoji [sic]*“. Musíme však přiznat, že toto vymezení, podobně jako Dumazedierovo, již počítá

¹¹ DUMAZEDIER, J. Volný čas. In *Sociologický časopis*, 1966, roč. 3, s. 444 – 445.

¹² Srov. SELUCKÝ, R. *Člověk a jeho volný čas: pokus o ekonomickou formulaci problému*, s. 117 –

s určitým psychologickým aspektem volného času a nezapomíná též na jeho neopominutelný vliv při formování osobnosti jedince.¹³

Řada dalších autorů přistupuje k otázce volného času a jeho vymezení především ve vydefinování jeho vlastností a základních atribut. Jedněmi z nich jsou například Rychtařík a Schorný, kteří definici volného času doplňují a tvrdí, že „*je to doba, kdy se cítíme volnými, svobodnými a uspokojujeme osobní zájmy. Proto také charakteristickým znakem využívání volného času je dobrovolnost*“.¹⁴ Obdobného názoru je také Švigová, podle níž právě volný čas poskytuje prostor pro kultivaci lidských sil po stránce fyzické či duševní. Volný čas by měl utvářet podmínky, za nichž by docházelo ke stimulaci lidské touhy po poznání a objevování. Tento proces může být uskutečňován prostřednictvím velmi rozmanitých prostředků (četba knih, organizovaná školení atd.). Záleží proto jen na jednotlivci, jak hodlá k volnému času přistupovat, zda ho využije či promarní. Můžeme říci, že volný čas je určitým vyjádřením lidské individuality. Švigová v tomto směru navazuje na Russela, kterého cituje: „*umění inteligentně vyplnit volný čas je posledním ovocem civilizace*“.¹⁵

Filipcová ovšem tyto definice napadá a tvrdí, že ne vždy v sobě musí volný čas obsahovat tvůrčí prvek, často ani sám člověk svobodně nerozhoduje o způsobu jeho trávení. To je v řadě případů podmíněno rodinnou situací, materiálními možnostmi, vzděláním atd.¹⁶ Sama však nakonec přistoupila na určitý kompromis, a to při vymezení volnočasových činností. „*Volný čas představuje souhrn činností, které (za určitých podmínek) aktualizují a rozvíjejí nejrůznější lidské schopnosti*“.¹⁷

Kategorie volného času je spojena s možností volby, vyznačuje se proto obrovskou individualitou a pestrostí možných aktivit, díky nimž lidé naplňují svá kulturní a rekreační přání a potřeby.¹⁸ Tudíž je nutné k fenoménu volného času přistupovat jako ke kategorii, která je nejproměnlivější složkou časového rozpočtu, a to jak v závislosti na ročním období, tak v porovnání mezi jednotlivými věkovými a sociálními skupinami.¹⁹ Přijde mi proto velmi důležité, zařadit do této kapitoly také vymezení volného času v rámci charakteristické sociální skupiny jakou je mládež.

¹³ DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 27 – 28.

¹⁴ RYCHTAŘÍK, K., SCHORNÝ, J. in DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 28.

¹⁵ RUSSEL, B. in ŠVIGOVÁ, M. *Volný čas a my*, s. 69.

¹⁶ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 19 – 20.

¹⁷ FILIPCOVÁ, B. *Sociologický výzkum města Ostravy: úvodní informace*, s. 18.

¹⁸ Srov. DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 23.

¹⁹ Srov. ŠVIGOVÁ, M. *Volný čas a my*, s. 64.

Dinse k této problematice přistupuje, podobně jako řada zahraničních autorů, s přihlédnutím k otázce z psychologického hlediska a tvrdí: „*Za volný čas považují zkoumaní mladiství onen čas, ve kterém se cítí volni od požadavků povolání i školy, volni od fyzických hospodářských a společenských nutností, čas, který mohou podle svého úsudku a vůle využít a utvářet*“. Této definici bývá vytykán onen požadavek odproštění se od fyzických, hospodářských a společenských nutností.²⁰

Velice zajímavé shledávám vymezení volného času, jehož základem je předpoklad, že člověk se adaptuje na svět a společnost výhradně ve volném čase. To je důsledkem odcizení jedince od sféry výrobních vztahů, od sféry práce. Tato argumentace je ovšem velice kritizována východní sociologií, převážně pro svoji rezignaci napravit tuto skutečnost. Kempfer charakterizuje volný čas následovně: „*Volný čas může být největším dobrem i největším prokletím. Ty určuješ jeho hodnotu a způsob, jak ho trávíš, svědčí o Tobě. Dříve určovala pracujícího práce sama. V přítomnosti určuje člověku způsob, jakým tráví volný čas.*“²¹

Také Dumazedier do své definice volného času zahrnuje psychologický aspekt. Volný čas je podle něj: „*souhrn veškeré činnosti, již se může jednatlivec plně a dobrovolně věnovat, aby si odpočinul, pobavil se nebo zvýšil bez ziskuchtivých úmyslů své vědomosti a vzdělání, aby se dobrovolně zúčastnil na společenském životě – když se osvobodil od všech profesionálních, rodinných nebo společenských povinností*“.²²

Další vlastností volného času je podle Dumazediera jeho materiální a společenská nezištnost, i když je samozřejmě neustále materiálně a sociálně ovlivňován. Základním charakteristickým rysem volného času by mělo být uspokojení, blaho, potěšení a radost. Právě tato motivace a možnost kdykoliv danou činnost ukončit, může stát za usměrněním pozornosti, koncentrace, posílení volních vlastností. Proto autor spojuje tento rys s hédonistickou povahou volného času. Člověk se může ve volném čase alespoň částečně projevit v protikladu potřeb společnosti, která je více a více organizovanější, spoutanější a tím i méně přirozená. Člověk si během volného času může poskytnout odpočinek, zrekreovat, vymanit se z každodenní nudy, rutiny a stereotypů. To vše shrnuje Dumazedier do čtyř navzájem spjatých vlastností volného

²⁰ DINSE, R. in DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 28.

²¹ KEMPFER, H. in DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 29.

²² DUMAZEDIER, J. in DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 29.

času. „*Volný čas osvobozuje. Volný čas je nezainteresovaný. Volný čas je hédonistické povahy. Volný čas uspokojuje osobní požadavky.*“²³

Na závěr můžeme říci, že dobové vydefinování kategorie volného času v případě zahraničních autorů zahrnuje navíc psychologický pohled na problematiku, a vymezuje proto tuto otázku v souvislosti s individuálními možnostmi jedince, kterému tento čas poskytuje řadu příležitostí. Oproti tomu dobová vymezení tuzemských autorů přistupují k této otázce, řekla bych dosti prostě, a to spíše v porovnání s pracovními činnostmi.

1.2 Předmět sociologického výzkumu volného času v 50. - 60. létech 20. století

Jak vyplývá z řady dobových výzkumů zaměřující se právě na problematiku volného času, českoslovenští sociologové se zaměřovali především na zkoumání časových rozpočtů. Tento termín vymezujeme jako využití skutečného času v rámci různých kategorií činností. Sociologové se soustředili především na větší společenské skupiny a jejich charakteristické způsoby využívání času s ohledem na historické, ekonomické, politické a kulturní podmínky. K podrobné analýze časového rozpočtu však bylo nezbytné vymezit si základní kategorie, které by přesněji popsaly konkrétní aktivity, kterými je čas naplňován.²⁴ Českoslovenští sociologové k tomuto úkolu přistupovali odlišně zejména podle pramenů a autorů, ze kterých vycházeli.

Tehdejší teorie volného času se podle Bláhy zaměřovaly především na vymezení oblasti a termínu volný čas, jeho obsah, funkce a úkoly, determinaci volného času, jeho interdisciplinární vědní aspekty, význam a využití volného času pro rozvoj společnosti a jedince jako součást kolektivů, institucí a organizací. Hledaly tedy obecně význam i pro pedagogiku, výchovu a pro celkový rozvoj všech stránek lidské osobnosti.²⁵

Podrobněji se sociologové zaobírali například otázkami rozšiřování sféry volného času, konkrétněji - kdy, v jaké míře a s jakými důsledky, jakými možnostmi a vlastně pro koho rozšiřovat prostor volného času? Jaké to může přinést změny a jaké hodnoty přitom preferovat? Zároveň se českoslovenští sociologové na začátku druhé poloviny 20. století zajímali o potřeby spojené s volným časem, avšak zjistili, že při

²³ DUMAZEDIER, J. Volný čas. In *Sociologický časopis*, 1966, roč. 3, s. 444 – 446.

²⁴ DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 12 - 13.

²⁵ Srov. BLÁHA, V. *Volný čas a socialistická výchova dětí v době mimo vyučování*, s. 7.

jejich vymezení musejí zkoumat především činnosti volného času. Dále se zaměřovali na faktory ovlivňující způsob života ve volném čase, charakter tohoto vlivu a změny, které vznikají prostřednictvím proměny těchto faktorů. Dalším předmětem zkoumání byly oblasti volného času a vliv sociálních vzorů (jejich nápodoby) na dynamiku potřeb ve volném čase a utváření životního stylu různých skupin populace. Sociální výzkum podobně jako každý jiný usiloval o schopnost predikovat sociální změny.²⁶

Podobně jako tuzemští sociologové také zahraniční, například rakouští, se ve svých výzkumech zaměřovali na sociologickou analýzu rodinných vztahů. Podle Rosenmayra byl hlavní příčinou zvýšeného zájmu o rodinu, který byl patrný též v SSSR, především nárůst zejména mimopracovního času, který sebou přinesl také větší pozornost k problematice výchovy dětí a mládeže. Autor apeloval na důraznější návaznost sociologie mládeže na sociologii rodiny, zejména pro její kvalitnější a hlubší metodickou a teoretickou propracovanost.²⁷

Důležité je vymezit také situaci sovětské sociologie, neboť Československá socialistická republika byla v té době součástí sovětského bloku a podléhala tak bezprostřednímu vlivu Sovětského svazu. Rozvoj sociologie v SSSR kladl na základě stranických řízení, např. usnesení ÚV KSSS „*O opatřeních k dalšímu rozvoji společenských věd a zvýšení jejich úlohy při budování komunismu*“ sociálním výzkumům spíše politické úkoly.²⁸ Hlavním cílem sociologie mělo být řešení důležitých společenských otázek - *změna sociální struktury, obsah a charakter práce, zvyšování sociální aktivity mas, zdokonalování materiálního a morálního stimulování, rozvoj socialistické státnosti, kultura, formování osobnosti atd.* Předmětem výzkumů se v SSSR proto stávala ve většině případů dělnická třída jako vedoucí dělnická síla, později pak i skupina rolnictva. Vývoj sociologie v SSSR byl však častokrát kritizován pro přeceňování úlohy kvantitativních metod, použití metodiky bez zájmu o konkrétní skutečnost, z důvodu často nejasně vymezeného cíle a programu.²⁹

²⁶ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Výzkum volného času. Díl 1. Úvodní informace*, s. 7 – 12.

²⁷ Srov. KUBÍČKOVÁ, M. Recenze na knihu ROSENMAYR, L. *Familienbeziehungen und Freizeitgewohnheiten jugendlicher Arbeiter*. In *Sociologický časopis*, 1965, roč. 2, s. 167- 168.

²⁸ KPSS v rezolucijach i rešenijach sjezdov, konferencij i plenumov CK in ULEDOV, A., SLEPENKOV, I. *Současné problémy a perspektivy rozvoje marxisticko-leninské sociologie v SSSR*. In HÁJEK, F., MANOVÁ, M. *Současná sovětská sociologie*, s. 5.

²⁹ ULEDOV, A., SLEPENKOV, I. *Současné problémy a perspektivy rozvoje marxisticko-leninské sociologie v SSSR*. In HÁJEK, F., MANOVÁ, M. *Současná sovětská sociologie*, s. 6, 7.

2 VOLNÝ ČAS – JEDNO Z TÉMAT OBNOVENÉ SOCIOLOGIE V ČSSR

Na začátek této kapitoly, je velmi důležité alespoň velmi stručně popsat vývoj české sociologie. Pro lepší přehlednost rozdělím tento vývoj do dvou období. První předsociologické (protosociologické) období v čele s řadou osvícenců, reformátorů, kritiků a obrozenců, do kterého spadá také tzv. počátek sociologizování, kterému podle řady sociologů „velel“ Gustav Adolf Lindner. Ten přistupoval ve své teoretické činnosti především z pohledu pedagogického, a proto o něm můžeme říci, že byl spíše sociologizujícím filozofem a pedagogem, který však poskytl tolik důležitý prostor pro rozvoj české sociologie.³⁰

Druhá etapa je pak vymezována jako samotné sociologické období. Za hlavního průkopníka české sociologie je dodnes právem považován Tomáš Garrigue Masaryk. Masaryk názorově čerpal a navazoval na Comtův pozitivismus, ten však nakonec překonal a své filozofické a sociologické myšlenky spojil v tzv. kritický realismus, který byl později prohlubován také některými Masarykovými následovníky (Foustkou, Benešem atd.). Tento sociologický směr byl charakteristický zvláštním apelem na kritický a reálný přístup k sociální skutečnosti, založeným na trpělivém a soustavném pozorování a kritické analýze. Nutno říci, že v tomto samém období tedy ve 20. letech došlo také k založení Sociálního ústavu Československé republiky. Po Masarykovi nastoupil do čela filozofické fakulty jeho žák Břetislav Foustka, jehož teoretická linie se od svého učitele téměř nelišila, avšak více se zaměřovala na sociální tematiku. Dalším Masarykovým stoupencem, později odpůrcem, byl Emanuel Chalupný, který byl známý pro svá častá nekompromisní kritická stanoviska téměř ke všemu. Snad možná pro svoji publikační „posedlost“ vydal patnáctisvazkovou Sociologii. Dalším předním sociologem, filozofem, etikem a zakladatelem „brněnské sociologické školy“ byl Inocenc Arnošt Bláha, který je dodnes vnímán jako jeden z našich nejvýznamnějších sociologů. Vedle snahy o pravdivé poznání marxismu, se zajímal také o sociální a etické otázky, které vyústily rozsáhlou Bláhovou publikací. Silným názorovým zastáncem Masaryka byl Eduard Beneš, o kterém můžeme také říci, že byl jedním z našich prvních teoretiků sociologie politiky. Ve výčtu našich důležitých

³⁰ Srov. KÓTTNER, M. *Vývoj sociologie v českých zemích a na Slovensku*

sociologů první poloviny 20. století nesmíme zapomenout ani na jména Josef Král a Josef Ludvík Fischer. V roce 1944 byla česká sociologie na základě nařknutí z kulturní špionáže a činnosti proti Říši poprvé zrušena. Po konci druhé světové války byla sociologie obnovena, avšak aktuálním programem se stal nastupující marxismus.³¹

2.1 Postavení sociologie jako vědy mezi roky 1965 – 1972 v ČSSR

2.1.1 Zánik sociologie v 50. letech a její opětovné obnovení

V roce 1949 byla sociologie označena za buržoazní pavědu a ideologickou službu imperialismu a byla dekretem ministra školství zrušena podruhé. O její obnovu se pak zasloužil Jaroslav Klofáč a Vojtěch Tlustý již v roce 1956 a později i jejich významné dílo *Současná empirická sociologie* z roku 1959.³² Naděje pro československou sociologii, kterou sebou přineslo poválečné období, netrvala dlouho. Disciplína se totiž, jak jsme již zmínili, velmi brzo střetla s novými politickými poměry. Obecně můžeme říci, že konflikt a následný zánik sociologie byl v důsledku silícího vlivu stalinistického komunismu charakteristický pro téměř celý východní blok.³³ Jedno je jisté, k vývoji sociologie v Československu došlo zejména v 60. letech díky usnesení sekretariátu ÚV KSČ v roce 1965, které rozvoj sociologie v Československu povolilo, avšak „*jako marxistickou společenskovědní disciplínu, jež vychází z metodologických, teoretických a ideologických východisek marxismu-leninismu a má sloužit potřebám rozvoje socialistické společnosti*“. V důsledku toho byl znovuobnoven obor a tudíž i výuka na vysokých školách, byla vytvořena Československá sociologická společnost, založen odborný časopis, vycházela celá řada studií, statí, monografických prací atd.³⁴

Při znovuobnově sociologie v Československu došlo ke střetu dvou velmi odlišných skupin – mladých stalinistů (bez akademického vzdělání a zkušeností), jejichž cílem bylo pouze odstranění a nahrazení stávajícího politického a sociálního systému, a členů akademické disciplíny, jež doufali v pokrok sociologie z její mezní pozice

³¹ Tamtéž

³² Srov. SEDLÁČEK, J. Česká sociologie v letech 1965 – 1989. In *Sociologický časopis*, 2004, roč. 40, č. 5, s. 715.

³³ Srov. VOŘÍŠEK, M. *The Reform Generation: 1960s Czechoslovak sociology from a comparative perspective*. Tento odstavec byl již zveřejněn v knize KAPLÁNEK, M. (ed.) *Čas volnosti – čas výchovy*, s. 61.

³⁴ URBÁNEK, E. *Systém marxistické sociologie: teorie a metody v soudobé sociologii, konfrontace marxistické sociologie s buržoazní sociologií*, s. 7.

a zapojení do sociálních a politických reforem. Později se obě skupiny přiznaly, že hlavním důvodem uzavření sociologické disciplíny byly dogmatické příčiny a obavy z degradace vědy ideologií.³⁵

V dějinách sociologie v sovětské Evropě se obvykle trvá na tom, že jakmile komunisté získali potřebnou moc, odsoudili sociologii jako buržoazní pavědu a uzavřeli ji.³⁶ Toto tvrzení nacházíme u většiny sociologů, například Rychtaříka a dalších.³⁷ Předpokládá se také, že stalinisté přišli se samotnou myšlenkou, že sociologie je heterodoxní a nežádoucí, neměli pochopení pro empirickou vědu o společnosti jako takovou a netolerovali ani označení sociologie. Toto tvrzení, které se může zdát jako věrohodné, už pro řadu skutečností známých o stalinismu, jako jejich typický dogmatismus, nedostatek zájmu o empirický sociální výzkum atd., však nekoresponduje se stalinistickým diskursem. Podle Voříška stalinisté nepovažovali sociologii za buržoazní pavědu a jistě by ji neuzavřeli z tak prostého důvodu. Jedním z možných příčin je, že stalinistické práce občas ukázaly na nevědeckou povahu buržoazního učení použitím ironických uvozovek („sociologičtí“ vědci, buržoazní „vědci“ atd.). Stalinisté vnímali práci buržoazních sociologů na daných otázkách za falešnou sociologii, ale nepovažovali je za falešné jen proto, že byli sociology. Bez ohledu na řadu sociologů tvrdících opak, stalinismus nevymezoval sociologii za buržoazní pavědu. Buržoazní sociologie byla pokládána za buržoazní pseudovědu, a to je něco zcela jiného. Československé komunistické straně chyběl po válce dostatek zkušených filozofických kádrů, jež by se mohly podílet na propagandě. Komunistická žurnalistika a propaganda tak byla naplněna příspěvky pouze od lidí s politickým vzděláním či od mladých nadšenců. Vznikl tak příběh o sociologii jako buržoazní pavědě tvořící součást antistalinistické kampaně, který se stal nástrojem k poražení stalinistického učení i praxe. Toto tvrzení bylo tolikrát opakováno, až se stalo součástí historie sociologie v sovětské Evropě a samotného rodokmenu disciplíny. Dodnes je však velmi těžké určit, co se doopravdy událo v konfliktu mezi stalinismem a sociologií.³⁸

³⁵ Srov. VOŘÍŠEK, M. *The Reform Generation: 1960s Czechoslovak sociology from a comparative perspective*

³⁶ Tamtéž.

³⁷ Srov. RYCHTAŘÍK, K. Časové snímky v sovětské sociologii. In ARŤOMOV, V. A., PATRUŠEV, V. D. *Výzkumy využití času in*, s. 9 – 10.

³⁸ Srov. VOŘÍŠEK, M. *The Reform Generation: 1960s Czechoslovak sociology from a comparative perspective*

Uplynulý čas mezi roky 1949, kdy byla sociologická tradice stále ještě aktivní, a 60. lety, kdy byla disciplína oživena marxisty, degradoval význam obou meziválečných učeních a bývalých přístupů k vytváření vědy. Navíc, počet praktiků, kteří byli k dispozici v okamžiku obnovy disciplíny, byl výrazně malý. Liberální politika vůči intelektuálům mohla být hlavním faktorem opětovného založení sociologie. Na závěr, československá sociologická tradice v 60. letech nebyla nějak zvlášť oceněna ani hluboce prozkoumána.³⁹

2.1.2 Specifika tzv. marxistické sociologie 60. let

Na začátek je nezbytné zmínit určení struktury marxisticko-leninské sociologie, jejímiž prvky jsou:

- Historický materialismus – jedná se o obecnou sociologickou teorii, z níž vychází obecné principy konkrétních sociologických výzkumů a jež má jednotící funkci pro celý systém sociologie jako vědy, „*jedná se o základní součást filosofie marxismu (spolu s materialismem dialektickým), obsahující učení o vývoji společnosti, v němž se člověk jako předmětná bytost produkcí materiálních statků aktivně podílí na objektivním dějinném pohybu, podléhající v konečných důsledcích zákl. dialektickým zákonům*“. Pro lepší orientaci a pochopení problematiky uvádím také význam dialektického materialismu, který bývá vymezován jako „*učení o obecných zákonech pohybu a vývoje přírody, společnosti a člověka jako jediný skutečně vědecký světový názor*“.⁴⁰
- Vědecký komunismus – jehož teoretické poučky tvoří základ pro sociologické zkoumání procesů a jevů, které souvisí se vznikem, utvářením a vývojem nové společnosti
- Speciální sociologické teorie – jež díky teoretickým základům napomáhají při konkrétních sociologických výzkumech
- Samy sociologické výzkumy jako zvláštní druh sociálních výzkumů⁴¹

³⁹ Tamtéž.

⁴⁰ *Filosofický slovník*, str. 261.

⁴¹ ULEDOV, A., SLEPENKOV, I. Současné problémy a perspektivy rozvoje marxisticko-leninské sociologie v SSSR. In HÁJEK, F., MANOVÁ, M. *Současná sovětská sociologie*, s. 8.

Charakteristickým rysem marxisticko-leninské sociologie byla podle dvou sovětských autorů Uledova, Slepenskova „její kontinuita, nepřetržitost jejího vývoje, upevňování tradic všestranné, systémové sociologické analýzy sociální reality, k níž položili základní kámen zakladatelé vědeckého komunismu, skutečnost, že se vždy řídí principy materialistické, konkrétně historické a třídně stranické interpretace sociálních jevů, všech jevů společenského života“.⁴²

Velký zastánce marxistické sociologie Urbánek přiznává, že československá sociologie v té době trpěla mnoha nedostatky především díky dlouholeté přestávce, nedostatku kvalifikovaných a zkušených pracovníků, nedostatečnému demonstrování předností marxistické teorie a metody v sociologické práci a nekritickému přijímání terminologie od různých škol a sociologů, zvláště od západní buržoazní sociologie a to především sociologie empirického směru. Podle Urbánka patřili mezi příznivce empirismu jakožto určité filozofie reality a jejího poznání především lidé naprosto odpoutáni od filozofie, či s velmi malými a povrchními znalostmi dějin filozofie. Autor se domnívá, že právě model empirické sociologie měl přímo zhoubný vliv na sociologii v Československu v 60. letech, především díky svému přeceňování významu a místa faktů a smyslových údajů a zároveň neschopnosti mnohoúrovňového společenského poznání.⁴³ Empirická sociologie byla proto vnímána, cituji jako „*neteoretická a ateoretická, jež řeší nesprávně vztah mezi empirií a teoretickým zobecněním, přeceňuje a fetišizuje kvantitativní postupy, využívá se v samoúčelném a fetišistickém zdokonalování metod a technik sociologického výzkumu, předpokládá jejich samozřejmou hodnotovou i politickou neutralitu*“.⁴⁴

Opačného názoru je Voříšek, který tvrdí, že sovětská sociologie poskytla pouze vágní definici pojmu sociologie, neboť tento termín zahrnoval všechno od politické k sociální filozofii. Hlavním principem marxistické sociologie bylo totiž, jak tvrdí také Urbánek spojení sociologie s filozofií.⁴⁵ Tato skutečnost ztížila zformulovat jakoukoliv obecnou reflexy vůči společnosti. Pojem sociologie byl často spojován pouze se sociologií buržoazní, která byla vymezována negativně, sociologové tohoto směru

⁴² ULEDOV, A., SLEPENKOV, I. Současné problémy a perspektivy rozvoje marxisticko-leninské sociologie v SSSR. In HÁJEK, F., MANOVÁ, M. *Současná sovětská sociologie*, s. 6.

⁴³ Srov. URBÁNEK, E. *Systém marxistické sociologie: teorie a metody v soudobé sociologii, konfrontace marxistické sociologie s buržoazní sociologií*, s. 7 – 9.

⁴⁴ Tamtéž, s. 32.

⁴⁵ Srov. tamtéž, s. 28.

byli popisováni dokonce jako „patolízalové kapitalistické třídy“, kteří usilují pouze o boj proti socialismu. Jedno je více než jisté, stalinistický diskurs nepodporoval znalosti západní sociologie.⁴⁶

Marxistickou sociologií byl dále kritizován nedostatek smyslu pro celospolečenské a globální světové problémy a celkově ztráta obecného a celospolečenského přístupu a retrospektivy, izolace od historie a filozofie. Marxističtí sociologové byli přesvědčeni, že model empirické sociologie přeceňoval představu, která uvažovala pouze o organizovaném sociologickém výzkumu jako o možném zdroji zobecnitelných faktů, který byl v řadě případů realizován zvláště prostřednictvím dotazníků.⁴⁷

Státní orgány se však začaly postupně zajímat o efektivní řízení, včetně zpětné vazby na řídicí proces, a k tomu byly nutné empirické sociologické výzkumy. V důsledku této skutečnosti se marxistická sociologie měla přestat zabývat tvořením filozofických dedukcí z nesporných tezí marxismu leninismu.⁴⁸ Také ostatní někdejší sociologové zdůrazňují argument, podle kterého se sovětská sociologie nebála tvrdit, že i aplikovaný výzkum, pokud je plně pod kontrolou, může mít význam i pro teorii. Sovětská sociologie proto postupně neodmítala empirické zjišťování dat o sociálních jevech, apelovala však na jejich pozdější popis a vysvětlení.⁴⁹

Sovětská sociologie kladla důraz na úzkou kooperaci i ostatními vědními obory, například kybernetikou a matematikou, které podle ní změnily názor na využití kvantitativních metod. Můžeme říci, že zvláště využití kybernetiky v sociologii bylo stěžejní právě pro sovětskou sociologii. Přinesla do ní matematickou formalizaci, metodologii analýzy dat, aplikaci matematické statistiky atd. Sovětští sociologové se snažili o využití nejrůznějších metodických postupů (studie dokumentů, metoda teoretické hypotézy aj.), zamítali však empirickou jednostrannost, jakou byla anketomanie.⁵⁰

Marxistická sociologie vyčítala konceptu empirické sociologie především její ignoraci „*klíčových otázek stranickosti a třídnosti vědy, angažovanosti, politické*

⁴⁶ Srov. VOŘÍŠEK, M. *The Reform Generation: 1960s Czechoslovak sociology from a comparative perspective*

⁴⁷ Srov. URBÁNEK, E. *Systém marxistické sociologie: teorie a metody v soudobé sociologii, konfrontace marxistické sociologie s buržoazní sociologií*, s. 32 – 34.

⁴⁸ Srov. VOŘÍŠEK, M. *The Reform Generation: 1960s Czechoslovak sociology from a comparative perspective*

⁴⁹ Srov. HÁJEK, F., MANOVÁ, M. *Současná sovětská sociologie*, s. 117, 118.

⁵⁰ Srov. tamtéž, s. 118.

a ideologické odpovědnosti sociologa a sociologie vůči společnosti, společenským třídám“.⁵¹ Kritizovala také přehnané metodologické a světonázorové oddělení jednotlivých sociologických specializací. Usilovala totiž zejména „o zachování sjednocující metodologické, teoretické a světonázorové báze základních principů marxistické metody a praxe“.⁵²

Diskuze o vztahu mezi historickým materialismem a sociologií začala přibližně v roce 1956 a trvala řadu let. Řešení této problematiky bylo spojeno s prvními pokusy o zřízení sociologických institucí a produkce sociologických výzkumů. Zahájení debat bylo též příčinou požadavku tehdejších sociologů na legitimitu pro jejich disciplínu, nastínění její struktury a určitých principů, které by měly být dodržovány. Lenin prosazoval tři základní složky marxismu: dialektický a historický materialismus (marxistická filozofie), marxistické národní hospodářství a vědecký komunismus. V této formulaci tak zbývalo velmi málo místa pro marxistickou sociologii, která jednoduše zůstávala v obecných úvahách o společnosti a které chyběla přísná disciplinární podoba. Další překážkou se stal právě jeden ze základních prvků marxisticko-leninistické politické ideologie, Histmat spolu s dialektickým materialismem, ten podporoval především využívání filozofických metod, ne však tvorbu metod vlastních. Kritika a napadání tezí Histmatu bylo vnímáno jako ohrožení jádra marxismu. Ke zřízení nové akademické disciplíny jsou však přesně takovéto inovace zapotřebí. Okolo 1955 proběhla debata na téma historický materialismus a vědecký komunismus v Československu. Několik setkání a diskuzí bylo organizováno akademiky a ostatními státními institucemi. Názorové změny pravidelně vycházely ve filozofických časopisech *Filozofický časopis* a *Otázky marxistické sociologie*.⁵³

2.1.3 Jednostranná orientace na marxistickou sociologii

Díky ztrátě kontinuity a jednostranné orientaci na sovětské vzory, trpěla československá sociologie také nedostatkem literatury, která by se podrobně věnovala problematice volného času. Tato dostupná literatura (a to nejen sovětská, ale i světová!) se v té době

⁵¹ URBÁNEK, E. *Systém marxistické sociologie: teorie a metody v soudobé sociologii, konfrontace marxistické sociologie s buržoazní sociologií*, s. 33 – 34.

⁵² Srov. tamtéž, s. 30, 32.

⁵³ Srov. VOŘÍŠEK, M. *The Reform Generation: 1960s Czechoslovak sociology from a comparative perspective*

spíše orientovala na obecnou reflexi volného času, který se začal vnímat jako významný problém i významná šance.⁵⁴ Tak jako v ostatních odvětvích museli se naši odborníci i zde opírat o argumenty sovětských autorů, což byl zejména Arťomov a Patrušev.⁵⁵ Pokud se prováděla empirická šetření týkající se problematiky volného času, pouze některá obsahovala rozbor dostatečně širokého a validního empirického materiálu. Proto se setkáváme v této době pouze se dvěma typy výzkumných prací. Zaprvé široce zaměřená reprezentativní statistická šetření zkoumající především kvantitativní údaje zvláště pak v oblasti ekonomických problémů typické pro časový rozpočet. A za druhé, monografické práce na téma volný čas v určitém prostředí, u určitých sociálních skupin atd. Tato šetření by mohla podávat informace o formování a obsahu volného času, avšak velikost vzorku a zúžení předmětu bylo vážnou překážkou pro úplné zobecnění těchto výsledků.⁵⁶

Pozice bývalých sociologů byla, na rozdíl od těch, kteří přestoupili ke komunismu, omezena na vždy.⁵⁷ Urbánek se však domnívá, že téměř všichni tehdejší sociologové se hlásili k marxismu a jeho základním východiskům, nemarxisty či dokonce protimarxisty byli ti, kteří inklinovali k sociologické generaci mezi dvěma světovými válkami.⁵⁸

⁵⁴ Srov. DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 34 – 35.

⁵⁵ Srov. RYCHTAŘÍK, K. Časové snímky v sovětské sociologii. In ARŤOMOV, V. A., PATRUŠEV, V. D. *Výzkumy využití času*, s. 9 – 10.

⁵⁶ Srov. DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 34 – 35.

⁵⁷ Srov. VOŘÍŠEK, M. *The Reform Generation: 1960s Czechoslovak sociology from a comparative perspective*

⁵⁸ Srov. URBÁNEK, E. *Systém marxistické sociologie: teorie a metody v soudobé sociologii, konfrontace marxistické sociologie s buržoazní sociologií*, s. 9.

2.2 Osobnosti české sociologie volného času 60. let

Mezi vůdčí osobnosti sociologie volného času 60. let řadíme především Blanku Filipcovou a Miroslava Dismana. Blanka Filipcová (nar. 1928) se zaměřila především na problematiku sociologie volného času a tzv. „socialistického způsobu života“. Roku 1951 absolvovala studium na Filosofické fakultě UK a na Vysoké škole politické a sociální, poté pracovala jako politická pracovníce (1951-1953). Od roku 1953 až do roku 1965 pak působila na katedrách marxismu-leninismu Českého vysokého učení technického a Vysoké školy chemicko technologické. V 2. polovině 60. let se Filipcová stala vedoucí oddělení volného času Sociologického ústavu Československé akademie věd. Vzhledem k tomu, že vystupovala jako přesvědčená zástupkyně marxistické sociologie, zůstala také v době tzv. normalizace – a to až do roku 1989 pracovnící Ústavu pro filozofii a sociologii Československé akademie věd. V 90. letech 20. století působila v Sociologickém ústavu jako jedna z vedoucích československého týmu mezinárodního projektu World Values Survey zaměřeného na výzkum hodnot.

Illner popisuje osobnost Blanky Filipcové následovně: „*V té době (před rokem 1970 pozn.) byla odborně zajímavou osobností také Blanka Filipcová, která se zabývala problematikou volného času. Po roce 1969 už osobnost problematická. Filipcová seznámila české prostředí s pracemi některých francouzských autorů jako Joffre Dumazediera, Chombarta de Lauwe a dalších.*“⁵⁹ Také Kotačka, který vzpomíná na tehdy velmi malý kontakt se zahraničím, pochvaluje, že po roce 1969 byly přece jenom některé vědecké kontakty zachovány a to například právě prostřednictvím socioložky Filipcové a jejího týmu s francouzskou sociologií zaměřující se na otázky volného času, životního způsobu aj. Autor však apeluje na nutnost detailnějšího personálního a věcného přezkoumání těchto mezinárodních kontaktů, které mohly být determinovány ve snaze o ideologickou bezúhonnost atd.⁶⁰

Životní osudy Miroslava Dismana (1925-1996) byly zcela jiné. Disman působil v 60. letech v Osvětovém ústavu v Praze a později jako odborný asistent na Fakultě osvěty a novinářství UK, kde se podílel spolu s Tlustým, Klofáčem, Lamserem aj. na znovuoobnově oboru sociologie. Disman vyučoval, jak popisují jeho bývalí studenti

⁵⁹ ILLNER, M. Česká sociologie v letech 1965 – 1989. In *Sociologický časopis*, 2004, roč. 40, č. 5, s. 711.

⁶⁰ Srov. KOTAČKA, L. Česká sociologie v letech 1965 – 1989. In *Sociologický časopis*, 2004, roč. 40, č. 5, s. 721.

a kolegové, velmi zajímavě pro mnohé často nezáživné metody a techniky sociologického výzkumu, tedy aplikovanou sociologii. Studenti a kolegové na Miroslava Dismana vzpomínají jako na člověka neobyčejně skromného, vtipného, přátelského a přitom výborného a oblíbeného učitele. V roce 1969 odjel Disman na studijní pobyt na Oregonskou univerzitu, avšak v důsledku okupace Československa a následné normalizace se rozhodl v USA zůstat. Pracoval zde na různých univerzitách v USA (University of California, Santa Barbara, University of Oregon, Eugene), později jako profesor sociologie na York University v kanadském Torontu. Na začátku 90. let se vrátil zpět do Československa a spolupracoval se Sociologickým ústavem AVČR a Fakultou společenských věd UK.⁶¹

⁶¹ PETRUSEK, M. *České sociální vědy v exilu*, s. 42 – 44.

2.3 Témata sociologického výzkumu volného času v ČSSR v období 1965 - 1972

2.3.1 Rozdělení časového rozpočtu a vymezení volnočasových aktivit mezi roky 1965 – 1972

Hlavním důvodem pro studium využívání času byla skutečnost získat co nejvíce informací o společenských jevech. Sociologové 60. let se zaměřovali, jak jsme již výše zmínili, především na časový rozpočet, pro který museli vymezit i nezbytné kategorie charakterizující konkrétní činnosti, které jej naplňují. Co ale opravdu rozhodovalo o tom, zda aktivitu zařadit do volného času či nikoliv? Většina sociologů zvolila rozvržení činností dle Lamsera na aktivity nezbytné (spánek, jídlo, práce) a na aktivity, které umožnily jednotlivci určitou svobodu volby (různé formy sebevzdělávání atd.). Toto rozdělení bylo však i přes svoji teoretickou opodstatněnost často nedostatečné a proto se u řady autorů setkáváme s děleními mnohem diferencovanějšími.⁶²

Jedním z takovýchto třídění časového rozpočtu, je rozdělení, jehož autorem je Pruděnskij, který v rámci Akademie nauk SSSR dělí čas na:

1. *„Pracovní čas (ten je téměř shodný s dobou pracovní)“*
2. *Mimopracovní čas (zbývající čas mimo pracovní dobu). Dále dělen na:*
 - Dobu potřebnou na domácí práce a samoobsluhu (nákup, úklid, praní, příprava pokrmů atd.)*
 - Dobu potřebná na spánek a jídlo*
 - Dobu souvisící s prací v zaměstnání, které však nespadá do pracovní doby*
 - Volný čas – věnovaný studiu a zvyšování kvalifikace, sebevzdělávání, odpočinku, veřejné činnosti.“*⁶³

S tímto dělením však nesouhlasí Filipcová, která se domnívá, že nemůžeme slučovat mimopracovní dobu s volným časem. Z tohoto důvodu rozděluje mimopracovní dobu

⁶² Srov. DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 30, 12.

⁶³ PRUDĚNSKIJ, G. A. *Volný čas pracujících v socialistické společnosti* in DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 13.

do několika sfér, jimiž jsou cesta do práce a z práce, zajištění chodu domácnosti a na sféru jídlo, osobní hygiena, spánek.⁶⁴ Ve svých výzkumech proto vymezuje Filipcová základní oblasti lidského života na pracovní dobu, cestu do práce a z práce, péči o domácnost, používání služeb a dopravy, uspokojování biologických a fyziologických potřeb, polovolný čas (vyřizování korespondence, přemýšlení, učení se s dětmi, externí studium, brigády atd.) a na volný čas.⁶⁵ Podobné dělení nacházíme u Dismana, který rozlišuje kategorii čas věnovaný nočnímu (hlavnímu) spánku, pracovní čas, mimopracovní čas v užším slova smyslu a volný čas, do kterého spadá také čas strávený veřejnou činností.⁶⁶

Odlišné bylo třídění vypracované Státním úřadem statistickým při výzkumu o využití času obyvatelstva. Toto třídění se zaměřovalo spíše na detailní vymezení jednotlivých kategorií volného času, jimiž byly: práce, doprava, příprava jídel, údržba bytu, domu, vozu, péče o oděv a obuv, péče o sebe, péče o dítě, zdravotní péče, obstarávání průmyslových výrobků a služeb, různé pochůzky, ostatní domácí práce, jídlo, sebevzdělávání, veřejná činnost, neplacené brigády, zábava pasivní, zábava aktivní, náboženské úkony, čekání, nečinný odpočinek, spánek. I když se může zdát toto třídění na první pohled až příliš podrobné, tehdejší odborníci ho oceňovali zejména v praxi při obtížném definování konkrétních činností.⁶⁷ Jak je na první pohled zřejmé, je velice sporné rozhodnout, jaké aktivity do volného času zařadit a jaké nikoli. Třídění aktivit se odlišuje také s ohledem na jednotlivé sociální skupiny, hraje zde také zároveň nemalou roli historický kontext, způsoby materiální výroby statků atd.⁶⁸

Jak jsme již řekli, nalezneme řadu možných dělení kategorie volného času do jednotlivých aktivit. Jedno z takovýchto podrobnějších rozdělení předložila například sibiřská metodika výzkumu volného času, která uvedla toto dělení: výchova dětí, studium a zvyšování kvalifikace, tvůrčí práce a koníčky, tělovýchova a sport, oddech a zábava. Toto třídění mělo velký počet nedostatků. Jak si můžeme všimnout, zcela zde chybí kategorie času věnovanému náboženské činnosti, návštěvě kostela, poslechu bohoslužeb, atd. Další otázkou může být, zda kategorie péče o dítě opravdu patří do volného času. Některé činnosti jsou řazeny do stejné skupiny, a přesto spolu

⁶⁴ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 18.

⁶⁵ FILIPCOVÁ, B. *Sociologický výzkum města Ostravy: časový snímek a modely dnů*, s. 15.

⁶⁶ DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 72.

⁶⁷ Tamtéž, s. 13 – 14.

⁶⁸ Srov. tamtéž, s. 36.

mají pouze málo společného, jako například do skupiny oddechu a zábavy je řazena četba krásné literatury stejně jako hra karet.⁶⁹

Dumazedier oproti tomu rozděluje volnočasové aktivity pouze do pěti základních kategorií a to: fyzické, praktické, kulturně umělecké, intelektuální, společenské. Upozorňuje však, že je nutné brát tento výčet jako celek, který nelze striktně oddělit.⁷⁰ Na Dumazedierovo dělení pak navazuje Filipcová, která ho rozšiřuje a doplňuje o konkrétní činnosti. Ta vychází z definice volného času a dělí aktivity volného času takto:

1. Aktivity manuální (ruční práce, zahrádkaření, kutilství, modelářství atd.)
2. Aktivity fyzické - a) přirozené (nevyžadují přípravu) – výlety, turistika, pobyt v přírodě, trampování atd., b) aktivity spojené s motorismem – výlety na kole, motorce, autem, c) technické (vyžadují přípravu) – jakýkoliv druh aktivně provozovaného sportu, chytání ryb, lov, atd.
3. Aktivity kulturně uměleckého typu receptivního – návštěva divadla, kina, koncertů, četba krásné literatury, magazinů, zábavných časopisů, poslech hudby, rozhlasu, sledování TV
4. Aktivity kulturně uměleckého typu tvořivého a interpretačního – hra na hudební nástroj a zpěv, umělecká produkce literární, výtvarná, hudební, interpretační činnost herecká, taneční, kouzelnictví, fotografování, atd.
5. Aktivity kulturně racionální – školení, politické, odborářské, závodní, jazykové kurzy, četba tisku, odborné a populárně vědecké literatury, luštění křížovek, hádanek, exkurze, sledování populárně vědeckých filmů, televizních a rozhlasových relací, atd.
6. Aktivity společensko – formální – schůze, funkce a čas věnovaný jejich výkonu ve společenských a politických organizacích či v zájmových organizacích, náboženské úkony
7. Aktivity společensko – neformální – diskuze s manželkou, posezení, oslavy, schůze s partnerem, návštěva přátel, rodiny, hospody, tanec
8. Hry, podívaná, sběratelství – a) sportovní diváctví – sázka, sportka, b) různé společenského – karty, šachy, domino, atd., c) sběratelství

⁶⁹ DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 24 – 25.

⁷⁰ FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 144.

9. Pasivní odpočinek – a) polehávání, spánek (mimo hlavní), b) sezení, nic nedělání, dívání se z okna, c) odpočinek, d) popíjení kávy, kouření.⁷¹

ÚKLKS (Ústřední komise lidové kontroly a statistiky) využívala jiného opět, podle mého názoru, velmi detailního třídění, kde je volný čas rozdělen do těchto skupin: sebevzdělání (četba novin, knih, časopisů, studium), veřejná činnost (práce ve výboru, účast na schůzích, ostatní veřejná činnost), neplacené brigády, zábava aktivní (hra na hudební nástroje, zpěv, hra v šachy, sport, ostatní činnost – malování, fotografování psaní básní atd.), zábava pasivní (ostatní aktivity, které nejsou řazeny do aktivní zábavy – návštěva divadla atd.), náboženské úkony, nečinný odpočinek. I v tomto třídění najdeme určité nedostatky, nejvíce jich můžeme zaznamenat v porovnání aktivní a pasivní zábavy. Je například velmi obtížné posoudit, v které z aktivit v porovnání hry v šachy a návštěvě divadla převládá více míry aktivity. Vždy záleží na okolnostech a samotné osobě, která aktivitu provozuje. Toto třídění, spíše než by se zaměřovalo na druhy aktivit, jako je tomu u sibiřské metodiky, dané činnosti hodnotí a je sestaveno sestupně podle společenského významu.⁷²

Jiné dělení předkládá Švigová, ta vymezuje základní lidské druhy činností na čas věnovaný činnosti bezprostředně biologické povahy, tzn. jídlo, spánek, péče o sebe atd. a na čas určený výhradně pracovní činnosti, tedy na profesionální práci, péči o chod domácnosti, čas spojený s dopravou do zaměstnání či za nákupy apod. Čas, který zbude po uspokojení všech základních, nutných činností, nazýváme fond volného času.⁷³

Podle jakého měřítká a kritéria určit, zda je daná činnost volnočasová či nikoliv? Setkáváme se s celou řadou názorů na tuto problematiku. Většina odborníků spojuje volnočasové činnosti spíše, nežli s prvkem volnosti, s pocitem uvolnění, pocitem optimální osobní svobody, na jejichž základě pak jednatel posuzuje ony aktivity jako volnočasové.⁷⁴

Filipcová, i přesto, že se k tomuto argumentu připojuje, toto tvrzení doplňuje a hovoří, že ona přání a záliby spojená s volným časem jsou neustále determinována vnějšími vlivy. To znamená, že ačkoli je volný čas, jak jsme výše zmínili, charakteristický určitou libovůlí, ta není v žádném případě absolutní. Můžeme tedy říci,

⁷¹ FILIPCOVÁ, B. *Sociologický výzkum města Ostravy: časový snímek a modely dnů*, s. 17 – 23.

⁷² DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 26 – 27.

⁷³ Srov. ŠVIGOVÁ, M. *Volný čas a my*, s. 61.

⁷⁴ Srov. DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 30.

že ve volném čase je obsažena určitá míra svobodné vůle, avšak existuje zde celá řada okolností, které naše rozhodnutí spojené s volným časem ovlivňují.⁷⁵

Pro kategorii volného času je dále charakteristická subjektivní míra onoho popsaného pocitu volnosti či uvolnění. Záleží tudíž nejen na provozované aktivitě, ale také na samotném jedinci. V důsledku nepřesného a těžko definovatelného pojmu pocit volnosti se sociologové uchýlili k vhodnějšímu pojmu dobrovolnost. Ten totiž může zahrnovat jak oddechové aktivity, tak i například náročný trénink profesionálního sportovce, atd.⁷⁶

Filipcová souhlasí s Dumazedierem, který tvrdí, že činnosti volného času jsou takové, jež nepřinášejí žádný přímý užitek. Cílem se stává sama činnost a prožitek z ní, její hodnota okamžiku, přítomnosti. Volný čas je pro člověka tedy časem, který může strávit bezprostředně pro sebe, čas, kdy je pouze sám sebou. Řada teoretiků má problém se zařazením dvou skupin aktivit. A to, různých forem studia a sebevzdělávání s cílem profesionálního sebezdokonalení, a společensko-politické aktivity. Tyto činnosti stojí ve středu mezi prací a volným časem, neboť jsou činěny pod určitým tlakem povinností avšak přitom částečně dobrovolně. Teoretici se shodují na tom, že tyto činnosti tvoří společensky angažovanou část volného času vedoucí k podpoře určitých společenských procesů a zároveň rozvíjí předpoklady pro humanizaci samotného volného času.⁷⁷

Filipcová hovoří o pojmu pasivita a aktivita, tedy o míře aktivity s jakou člověk onu kulturní hodnotu přijímá či se jí ujímá. Tento vztah je velice složitý a je nutné si uvědomit, že bez aktivity by nebyla pasivita a obráceně, proto nelze s naprostou samozřejmostí prohlásit pasivitu za čistě nežádoucí. Jak by to dopadlo, kdyby se všichni stali spisovateli, ale nikdo čtenářem atd.? Důležitější je uvědomit si, na kolik provozovaná činnost rozvíjí osobnost člověka ve všech jeho stránkách. Je nutné a žádoucí připravit podmínky pro vznik situace, kdy se z člověka stane, jak všestranný producent, tak i konzument.⁷⁸

Zajímavým shledávám také názor Seluckého, který zařazuje mezi pozitivní formy trávení volného času také denní spánek, nicnedělání či pasivní zábavu, avšak pouze tehdy pokud slouží jako příprava na náročnou zájmovou aktivitu. Pokud tyto formy pasivního odpočinku či zábavy dokážou regenerovat lidské síly, ať fyzické

⁷⁵ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 24.

⁷⁶ Srov. DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 31.

⁷⁷ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 142 – 143.

⁷⁸ Srov. tamtéž, s. 135 – 138.

či psychické, na splnění dokonce i náročných tvůrčích úkolů, připisujeme jim mimořádně kladný význam.⁷⁹

2.3.2 Pohledy českých autorů na fenomén volného času

Volný čas jako zábava a rozptýlení od každodenní nudy

V moderním pojetí byla předpokladem pro vznik volného času práce. Existence volného času si podle Dumazediera žádala v sociálním životě společnosti uskutečnění dvou základních podmínek. Zaprvé, činnosti již nesměly podléhat povinnostem komunity, tzn., že práce či volný čas měly být z velké části řízeny pouze individuální volbou. Zadruhé, profesionální práce nepodléhala vlivům přírody, a tak můžeme říci, že její speciální organizace jasně ukázala hranice mezi volným časem a prací. Tyto předpoklady jsou však podle autora typické pouze pro industriální či postindustriální civilizaci a jen těžko bychom ji hledali v archaické nebo dokonce agrární společnosti tradičního typu.⁸⁰

Chceme-li přesněji vymezit termín speciální organizace práce, podle mého názoru můžeme použít Haagův tehdejší popis charakteru práce. Zvýšení produktivity, za kterým stálo zdokonalení techniky, znamenalo v samotném důsledku normování práce, která pak začala být méně rozmanitá a plně spjata s rytmem a způsobem práce strojního zařízení. Tato skutečnost byla příčinou odklonu od individuální inteligence, iniciativy či spontánní činnosti jednotlivce v oblasti procesu práce. Jednotvárnost práce a organizované výrobní pásy prohlubovaly vztahovou propast mezi pracovníkem a výsledným produktem práce a tím i k celému procesu práce. Dělníci, jejichž práce tak byla ve většině případů postupně omezena pouze na obsluhování strojů, vyráběli „*così pro ně abstraktního a beztvareho: peněžní příjem a čas, v němž by jej utratili.*“ Život se tak rozpadl na dvě části: „*práci jakožto prostředek – a zábavu jakožto účel.*“⁸¹ Dumazedier, který se odvolává na Karla Marxe, tudíž apeluje vedle nutnosti práce, také

⁷⁹ Srov. SELUCKÝ, R. *Člověk a jeho volný čas: pokus o ekonomickou formulaci problému*, s. 147.

⁸⁰ Srov. DUMAZEDIER, J. Volný čas. In *Sociologický časopis*, 1966, roč. 3, s. 444.

⁸¹ HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 5.

na dostatek volného času, jenž umožňuje rozvoj osobnosti a tím překonání konfliktu mezi prací a volným časem v realizaci celého člověka.⁸²

Podle Filipcové, která ve svých argumentech navazuje častokrát právě na Dumazediera, se tento úzký vztah mezi úrovní a náročností práce promítl do způsobu trávení volného času. Podle autorky měl charakter práce oproti vlivu rodinného prostředí, výchovy, vzdělání, talentu atd. nemalý vliv na utváření názorů, zájmů, postojů a tím i celého životního stylu. A v důsledku již zmiňované jednotvárné, únavné a myšlenkově nenáročné práce nacházeli lidé ve volném čase pouze prázdnotu.⁸³

Důsledek byl jeden jediný. Lidé unavení a neklidní toužili po jediném – „rozptýlit rozptýlení rozptýlením“.⁸⁴ Ve volném čase se tak v řadě případů hnali za vzrušením jako kontrastem jejich nudného života, aby získali alespoň malý pocit „života“. Volný čas se tak postupně stal pouhým prostředkem k ukojení chtivosti, avšak sám o sobě často nic nevytvářel.⁸⁵

Jednou z prvních osobností apelující právě na rub volného času byl Masaryk. Již v roce 1900 tvrdil: „Čím kratší práce denně, tím větší prázdeň. A pak nastává problém, ne jak nejvíce pracovat, ale jak nejlépe využít prázdně. A to je vlastně hlavní problém. Jak pracovat, to více méně každý poměrně snadno si zodpoví; ale co má dělat, když nepracuje? Všecko zlo společenské pochodí právě z prázdně, to jest z neumění zacházet s prázdní“.⁸⁶

Řešením se však nemohla stát populární kultura, neboť ta nabízí pouze ono rozptýlení, které nemůže plně nasytit touhu po zážitku. Rozptýlení vzniklé díky ochablosti a únavě může maximálně odvrátit či otupit pozornost od úzkosti. V opozici proti populární kultuře pak stojí umění, které na rozdíl od zmiňované populární kultury vnímání reality prohlubuje.⁸⁷ Podobného názoru byl také Freud, který vymezoval umění jako zábavu, jako „iluzi na rozdíl od skutečnosti“, jako „náhražkové uspokojení“. Tato charakteristika plně odpovídá definici pseudo-umění, jehož cílem je pouze vyhovět

⁸² Srov. DUMAZEDIER, J. Volný čas. In *Sociologický časopis*, 1966, roč. 3, s. 446.

⁸³ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 92.

⁸⁴ ELIOT, T. S. in HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 5.

⁸⁵ Srov. HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 6.

⁸⁶ MASARYK, T. G. in SOKOL, J. Volný čas jako rizikový faktor. In *Sborník M. Petruskovi*. Dostupné [online].

⁸⁷ Srov. HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 34.

poptávce po zábavě a rozptýlení. Toto vymezení je dosti snižující, avšak pro definici populární kultury je plně vyhovující, neboť právě ona usiluje o „náhražkové uspokojení“ a poskytuje tak pouze „iluzi na rozdíl od reality“. Toto dočasné uspokojení je ale mnohem psychologicky náročnější oproti skutečnému uspokojení. Pokud se jedinec uchyluje k tomuto cíli často, vytváří si vnitřní zábrany proti opravdovému poznání.⁸⁸ Proces potlačování vzbuzuje na jedné straně pocity marnosti a netečnosti, které můžeme nazvat jako lhostejnou nudu; nebo na druhé straně nepotlačitelnou potřebu nějaké činnosti, kterou můžeme označit jako nudu neklidnou. Příčinou může být úzkost, pocit bezvýznamnosti, únavy a neuspokojení. Člověk pak může v důsledku otupění citlivosti prožívat nakonec tupý pocit pustoty a prázdnoty.⁸⁹

Lengrand se domníval, že lidé dospěli do takového období, kdy se využití volného času stalo stejné téměř pro všechny sociální vrstvy společnosti. Lengrand vnímal volný čas jako nebezpečí, které sebou může přinést právě fenomén nudy.⁹⁰ Pokud člověk pravidelně potlačuje základní podněty a jeho život je v důsledku prázdnoty veden pouze pocitem nudy, může sice zábava alespoň částečně přemoci tuto nenaplněnou touhu, ne však s konečnou platností. Nemůže být přeci nic tak vyčerpávajícího než vyčerpávající, smutná honba za potěšením.⁹¹ Dny plné prázdnoty se zdají každý jako druhý. „*Je-li čas bez ustání zabíjen, žijeme v nekonečné přítomnosti, až náhle čas skončí aniž vůbec prošel a dá člověku, jenž nikdy nežil, zvolat -Mařil jsem čas a nyní čas maří mne!*“.⁹²

Nárok na tzv. rozptylující zábavu volného času rostl především u mladých lidí. Wolfensteinová dokonce hovoří o „*fun morality*“ neboli morálce zábavy.⁹³ Jednou z vlastností zábavy může být regenerační funkce organismu při únavě fyzické a psychické. Zábava přináší osvěžení, vzrušení, zážitky které pak mohou působit dokonce motivačně při návratu do práce. Ovšem zábava může působit i naopak. Člověk se pak může těžko znovu přizpůsobovat pravidlům, disciplíně či snad monotónnosti práce. Filipcová se domnívá, že obdobně může působit studium, kdy se člověk

⁸⁸ FREUD, S. in HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 37 – 38.

⁸⁹ Srov. HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 39.

⁹⁰ Srov. LENGRAND, P. in DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 58 – 59.

⁹¹ Srov. HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 40.

⁹² Tamtéž, s. 41.

⁹³ WOLFENSTEINOVÁ, M. in FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 102.

prostřednictvím rozšiřování znalostí, vědomostí dostane za hranice všednosti své práce. Může poznat jiné sféry života a zpět do práce se vracet nespokojen. Člověk si tak uvědomuje omezenost své práce a tím i života.⁹⁴

Filipcová odhadovala, že v průběhu několika let se bude prohlubovat rozdíl mezi stávajícími a preferovanými podmínkami trávení volného času. Toto rozpětí se bude dále rozšiřovat s rostoucí nabídkou možností, což bylo typické převážně pro vyspělé země jako USA, NSR, Francii, kdy hovoříme o tzv. „*leisure – industry*“ neboli průmyslu zábavy. S tím, jak se zvyšovaly požadavky zaměstnání („*Leistungsgesellschaft*“ – společnost vystupňované pracovní výkonnosti), rostly též nároky na kompenzační a rehabilitační funkci volného času.⁹⁵ Podle Blüchera je průmysl zábavy charakteristický zejména svým záměrným vlivem na spotřebu spojenou s volným časem.⁹⁶

Nutno říci, že zábava může existovat také ve formě pracovní činnosti. Máme celou řadu podob zábavy, ať kolektivní či individuální. Řadíme sem různé druhy koníčků v manuální či intelektuální podobě. Hlavní funkci zábavy shledává Švigová v převrácení denního rytmu života, které se stává určitým prostředkem posílení chuti do života.⁹⁷

Langeland vyslovuje zajímavou myšlenku, která stojí v opozici vůči podpoře kolektivní zábavy. „*U člověka a okruhů jeho života nesmíme zapomínat na významný pocit: osamělost. Je nutno lidskou osamělost podporovat, protože z ní pramení nejhlubší zážitky. Navrhuj, aby každý člověk jednou ročně trávil dovolenou v osamělosti. Život ve skupinách přeháníme, v rodinách tápeme od odcizení po duchovní znásilňování, ze školy jsme nadělali továrny na vzdělávání a i doby volna používáme s pocitem špatného svědomí, že jsme něco nestačili vykonat a na něco zapomněli*“. Vyzdvihuje proto důležitý požadavek duševní hygieny.⁹⁸

Proti tomuto argumentu stojí řada jiných sociologů, ti preferují spíše malé, především neformální a co nejautonomnější skupiny. Jiní však nesouhlasí ani s touto myšlenkou. Podle nich je důležité pracovat zvláště na podpoře individuality a život ke skupině může být příčinou jisté konformity a upírání svobody jedince.⁹⁹

⁹⁴ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 102 – 103.

⁹⁵ FILIPCOVÁ, B. – Osobní sdělení autorky in DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 48.

⁹⁶ Srov. BLÚCHER, V. in DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 49.

⁹⁷ Srov. ŠVIGOVÁ, M. *Volný čas a my*, s. 71 – 72.

⁹⁸ LANGELAND, A. S. in DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 122 – 123.

⁹⁹ Srov. DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 123 – 124.

Volný čas a jeho působení na život jednotlivce i rodiny

Nárůst volného času se promítl také do struktury moderní rodiny. Především u mladé generace došlo ke změnám ve vzájemných vztazích mezi členy rodiny ale také norem soužití. Zejména mladí partneři touží po strávení volného času pohromadě. To bylo způsobeno ekonomickou emancipací žen, která vedla k potřebě žen trávit volný čas obdobně jako muž, který do té doby prožíval volný čas ryze sám. Změny v hierarchii hodnot měly silný vliv také na volbu partnera, utváření rodinného života či vymezení funkcí rodiny. Převládla touha po dovolené, pravidelných možnostech pobavit se, užít si, nežli přemýšlet nad zakoupením bytu, výbavy atd. Lidé si přestali lámat hlavu nad budoucností a řídí se spíše zásadou „carpe diem“. Důležitý byl okamžitý požitek. Mohla tato skutečnost stát za rozvolněním rodinných pout a následnou krizí rodiny charakteristickou zvýšeným počtem rozvodů a poklesem rodičovské autority? Neopominutelnou roli zde hrál také vliv medií na výchovný vliv rodičů. Rozvoj aktivit volného času nabízel pro rodinu nesčetné možnosti, jak ho využít. Společné výlety, společná zábava mohla být příčinou bezprostřednějších vztahů a komunikace mezi rodiči a dětmi. I tento fakt mohl přispívat k úpadku autority.¹⁰⁰

Haag se podobně domnívá, že právě „*industrializace potlačila autonomii a sílu, početní velikost, trvání a funkce prvotních skupin jako je právě rodina a rozšířila úlohu nestálých druhotných seskupení*“.¹⁰¹ Tato skutečnost měla podle autora primární vliv na rozšíření vlivu například hromadných sdělovacích prostředků a rozšíření také formálního hromadného vzdělávání, které mělo zajistit ochotu jednotlivců přijmout a adaptovat se na změny. Homogenizující vliv společných učebních osnov mělo jediný cíl – zredukovat jakékoliv rozlišující zděděné sklony a podporovat v lidech touhu po dosažení úspěchu či štěstí prostřednictvím nejnovější techniky.¹⁰²

Obecně můžeme tedy říci, že pro moderní dobu se staly typické dva momenty, lidé zaujali pozitivní postoj ke všem vymoženostem, které sloužili k zespolečenštění jedince; a za druhé, velmi hluboké účastenství na vnitřním osudu jedince, které bylo

¹⁰⁰ FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 120 – 122.

¹⁰¹ HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 6.

¹⁰² Srov. HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 7.

neustále ovlivňován institucionálním a jinak organizovaných forem využití volného času.¹⁰³

Filipcová vymezovala jako základní determinanty volného času věk a pohlaví. Schelsky, Dumazedier, Blücher byli stejného názoru a tvrdili, že pro většinu mládeže představuje volný čas životní hodnotu, pro kterou jsou podle Blüchera ochotni také déle pracovat. To se shoduje s tvrzením Dumazdiera, podle něhož volný čas bez práce ztrácí svoji hodnotu. Industrializace společnosti způsobila dezorientaci starých lidí v technických inovacích a tím i neužitečného prožití volného času.¹⁰⁴

Ze všech těchto argumentů vyplývalo jediné, práce byla vnímána jako určitý faktor, jenž nemalým způsobem ovlivňoval hierarchii potřeb a zájmů člověka. Tato skutečnost se odrážela i do způsobu trávení volného času. Řada lidí se přestěhovala za prací do velkých umělých měst plných hluku a znečištění, a bylo proto logické, že ve volném čase, především o víkendech, se snažila většina těchto lidí vyjet zpátky do přírody, na venkov. V tomto důsledku se zvýšil počet rekreačních chat, kempinkových táborů atd. Tento fakt však měl, a má, ale i svá negativa, jakými jsou například devastace přírody. Dalším dobovým fenoménem se stala zahraniční turistika. Člověk, který byl celý rok svazován každodenností a velmi těsným prostorem domova a místem práce, přitom toužil naplnit vše, co viděl a slyšel kolem sebe z televize, rozhlasu, novin, filmu, které byly plné změn, mobility, dynamiky například ze sféry techniky, vědy, politiky. Člověk se snažil překonat rozpor mezi svojí individuální situací a charakterem doby. Byl tu ještě další fenomén. Určité styly rodinného života (vaření, nakupování atd.) začaly být přenášeny do prostředí přírody. Lidé místo aby našli v přírodě klid, odpočinek, jakoby se paradoxně ocitli zpátky ve městě. Obdobný princip platil i pro rozšíření manuálních prací (kutění, zahrádkaření, atd.), které byly jen důsledkem touhy člověka mít opět alespoň malý kontakt s přírodou, formovat ji, přetvářet ji. Vymanit se třeba jen na chvíli ze vztahu člověk – stroj.¹⁰⁵

¹⁰³ LOWENTHAL, L. Historické perspektivy populární kultury. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 54 – 55.

¹⁰⁴ BLÜCHER, V., DUMAZEDIER, J., RIPERT, A. in FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 56 – 57.

¹⁰⁵ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 88 – 91.

Volný čas jako nástroj konzumu a uniformity vkusu

Mechanizované pracovní procesy moderní civilizace zapříčinily vznik masové kultury, jež nastoupila na místo lidového umění a pro kterou byly typické tyto charakteristiky: standardizace, stereotypnost, konzervatismus, lživost a předstírání. Jedno bylo jisté, prostředky této kultury nabízely na místo hodnot pouze již zmiňovanou zábavu a rozptýlení, které poskytly určitý únik z nesnesitelné skutečnosti.¹⁰⁶ Vznik masové moderní kultury jako důsledek institucionalizace ji činil prostředkem netušeného psychologického vedení. Zautomatizované reakce a oslabení individuálního odporu se vytvářely v důsledku nástrojů, jimiž byly opakování, identita a všudypřítomnost moderní masové kultury.¹⁰⁷

Monopol, který dříve prohluboval rozdíly mezi chudými a bohatými byl postupně potlačen a bohatí od chudých se začali odlišovat pouze množstvím vlastněných věcí, ne však jejich charakterem. Příčinou tohoto zmenšení společenských rozdílů byly podle Haaga věci vyráběné moderním průmyslem.¹⁰⁸

I Metyš souhlasí s výše předkládaným argumentem, že předpokladem každé fungující společnosti je sice hospodářství a výroba, jež uspokojují základní lidské potřeby, avšak ty začaly být pomalu ale jistě překračovány. Pro lepší pochopení, jídlo už neslouží pouze k ukojení hladu, ale mění se v požitek, oděv zase v módu atd. Člověk tak díky tomuto uvolnění od nutnosti rozvíjí kulturu, pro niž se postupně stávají charakteristické dva ambivalentní procesy. Rozvoj mechanizace a automatizace spojené s nárůstem volného času, ale zároveň nadměrný shon a chvat. Obecně proto můžeme říci, že pracovní shon byl vystřídán shonem spotřebním. Převrácení hodnot – „*osvobození od nedostatku a hojnost volného času*“, by sebou mělo přinést také novou morálku, tzv. étos konzumu, která by napomohla lidem k lepší adaptaci na tyto změny.¹⁰⁹

Selucký se domnívá, že společnost by se začala podílet na zvýšení volného času, pouze tehdy, pokud by byly společensky uspokojovány základní hmotné potřeby

¹⁰⁶ Srov. LOWENTHAL, L. Historické perspektivy populární kultury. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 65 – 66.

¹⁰⁷ Srov. ADORNO, T. W. Televize a vzorce masové kultury. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 96.

¹⁰⁸ Srov. HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultur: Antologie z děl západních autorů*, s. 7.

¹⁰⁹ METYŠ, K. Konsum a volný čas. In *Sociologický časopis*, 1965, roč. 6, s. 756.

obyvatelstva, u nichž obecně platí, že čím jsou rozmanitější, tím je i náplň volného času všestrannější. Pokud by totiž byly tyto potřeby dostatečně naplňovány, došlo by k omezení zájmu na stupňování konzumu. Konzumní společnosti charakteristické především pro Západ, pro kterou je podle autora typická celoživotní a celospolečenská konzumní ideologie, pak vytýká jeden důležitý okamžik – spotřeba se zde stává cílem a smyslem práce a života, ne jen jeho prostředkem.¹¹⁰ Postupně však přeci jen přechází k názoru, že „konzumní společnost je nezbytným vývojovým stádiem i pro socialistické země“. Připouští dokonce, že „v socialistické společnosti by mělo být již druhé stádium (výroba pro spotřebu) maximálně kombinováno s třetím stádiem (výroba pro rozvoj člověka)“.¹¹¹

Jedno je jisté, pro dobu bylo typické zmasovění a masová kultura, pro niž byl charakteristický posun hodnot. Na vrchol hodnotového žebříčku se postupně dostalo sledování televize, návštěva kin, poslech rádia, četba novin a časopisů. Právě tyto aktivity jsou souhrnně nazývány „masovou kulturou“. Filipcová se zamýšlí. Nemůže však tato kultura produkovaná mass-medií vést k určitému zprůměrnění? Nevede k uniformitě vkusu a myšlení? A to nehovoříme o samotné moci manipulace mass-medií. Autorka se dále domnívá, že tato média mohla zapříčinit rovněž ústup a krizi náboženství, kterou jako takovou chtěly nahradit.¹¹²

Filipcová v této otázce navazuje na Schelského, který hovoří přímo o odcizení chování člověka v oblasti volného času, kdy je člověk ve volném čase znásilňován zákonitostí konzumu, jenž působí odlidšťujícími tlaky.¹¹³ Filipcová nesouhlasí a tvrdí, že masový konzum sebou nese pouze negativa, ale je potřeba si uvědomit kromě negativního prvku zneužívání, také důležitý prvek užívání a proces humanizace lidského života. Bez čeho by byla výroba, tvorba bez přijímání, konzumu? Čím by bylo divadlo bez diváků, kniha bez čtenáře?¹¹⁴

Avšak Haag upozorňuje především na problematiku zmiňovanou již Filipcovou, a tím je homogenizace sdíleného vkusu, která je důsledkem hromadné výroby. Příčina je jednoduchá, předmět, jež má uspokojit individuální požadavky a je tudíž vyroben na zakázku, je samozřejmě mnohem dražší než předmět hromadné výroby. Milovníci

¹¹⁰ Srov. SELUCKÝ, R. *Člověk a jeho volný čas: pokus o ekonomickou formulaci problému*, s. 57, 62, 106.

¹¹¹ Tamtéž, s. 66.

¹¹² Srov. FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 138 – 141.

¹¹³ Srov. SCHELSKY, H. in FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 35.

¹¹⁴ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 36 – 37.

originálů platí za to nejnákladnější: pracovní čas a režii. Tyto principy postupně prostupují i ostatními oblastmi, které na nich staví, ať hovoříme o restauračních zařízeních, vydavatelstvích, letoviscích, atd. většina z nich upřednostňují uspokojit širše sdílené chuti a potřeby. Vše kolem je postaveno před dilema: izolace versus všednost, stádnost versus samota.¹¹⁵

Hromadně vyráběný předmět se snaží vystihnout průměrný vkus, který však vychází pouze ze statistik, a reálně žádného takového průměrného člověka s průměrným vkusem nenalezneme. „*Cenou laciné a snadné upotřebitelnosti, cenou hromadné výroby, je široká žádanost; a cenou široké žádanosti je odosobnění vztahu mezi těmi kdo dávají a těmi kteří přijímají, jakož i vztahu obou dvou k předmětu transakce*“. Tento proces odosobnění může přinést zisk (prodávajícímu) a vzrušení (kupujícímu, někdy též prodávajícímu), avšak v žádném případě konečné uspokojení. K opravdovému individuálnímu růstu je zapotřebí kontinuita, výběrovost a úplnost vztahů. My však podle Haaga žijeme diskontinuitně a promiskuitně v naprosto anonymním prostředí, kterému chybí spontaneita, autonomie a odlišnost. Vše do sebe zapadá, hromadná výroba přináší deindividualizovanou práci a vede k deindividualizované spotřebě, tedy alespoň se o to snaží.¹¹⁶

Filipcová si přeci jen nakonec připouští podobná rizika. Růst volného času sebou, který, jak jsme již zmínili, je spojen s růstem konzumu, ale také například předmětů spojených s určitým druhem činnosti či zábavy ve volném čase, pak často vede člověk, ve snaze ony předměty získat, k obětování se i jiným hodnotám (přesčasy, atd.). Člověk se dostává do dilematu. Mít volný čas či být bohatým konzumentem? Kdy si užít nabytých věcí, když se člověk celý den dře, aby si je mohl vůbec pořídit? Samy produkty se tak stávají tím cílem a hodnotou číslo jedna. Průmysl, především kulturní s věrným pomocníkem reklamou podporují vznik nelidských potřeb. Tato situace je podle Filipcové typická především pro kapitalistické země.¹¹⁷ Sama autorka vymezuje konzum následovně: „*Konzum není jen výrazem odcizení, tedy zotročení člověka jeho produkty. Je zároveň procesem realizace, naplňování lidských potřeb. Každé jejich uspokojení vyvolává totiž nové potřeby, a to nikoli na stejné úrovni. V souvislosti s možnostmi výroby vznikají stále bohatší, náročnější, diferencovanější potřeby.*“

¹¹⁵ Srov. HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 9 – 11.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 14 – 16.

¹¹⁷ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 94 – 97.

Vzhledem k těmto okolnostem proto přeci jen Filipcová konzum odsuzuje. Podle ní totiž pouze jen tak využívá kapitalistický stát moc manipulace a snaží se lidem vnutit myšlenku, že pouze ve sféře konzumu je člověk schopen realizace. Vlastnictví určité věci se postupně stalo i obrazem společenského postavení a prestiže.¹¹⁸

Metyš proto apeloval na nutnost výchovy zaměřující se právě na étos konzumu, který by byl nezbytný pro usměrnění budoucí svobody od něčeho ke svobodě vědomě směřující k něčemu. Výchova by měla přispívat především ke snížení nejistot individua.¹¹⁹

Volný čas a působení mass medií

Ve většině případů to byly a jsou právě hromadné sdělovací prostředky, které vzbuzují v lidech pocit, že pouze ony jsou jim schopny prodat to správné zboží, stereotypy a recepty pro život, vitamín proti pocitu únavy a lhostejnosti či nový způsob romantiky. Využívají k tomu různé způsoby, od důvěryhodné herečky, která jedním dechem září jako bezchybná milující matka a za pár minut jako dokonalá žena doporučující koupi onoho stejně dokonalého parfému či prostřednictvím výhledu na zážitek.¹²⁰

V socialistických zemích existovaly problémy spíše s nedostatečnou nabídkou ze strany výrobce. Mass-media, zahraniční politika a jiné okolnosti způsobily jisté „zesvětovění potřeb“. Socialistické země se proto snažily, jak tvrdily, zasahovat nejen prostřednictvím kulturně výchovného působení ale také díky finanční politice (prosazování knih, gramofonových desek, divadlo, apod.), napomoci přesměrovat společnost na vyšší hodnoty, než jen materiální.¹²¹ Těžko však můžeme s jistotou říci, zda to nebyla jen alibistická tvrzení.

Osobní vkus, který je vyjádřením individuální osobnosti, se ve společnosti pomalu ale jistě stával nežádoucím, zvláště během procesu adaptace. Společnost si proto vytvořila řadu opatření (již od mateřské školy), která měla za úkol potlačit „utváření osobní rozlišovací bystrosti“ a zároveň v lidech budovala strach z oddělení

¹¹⁸ Tamtéž, s. 97.

¹¹⁹ Srov. METYŠ, K. Konsum a volný čas. In *Sociologický časopis*, 1965, roč. 6, s. 757.

¹²⁰ Srov. HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 18.

¹²¹ Srov. FILIPCOVÁ, B. Člověk, práce, volný čas, s. 98 – 99.

či dokonce vyhoštění ze skupiny. Populárním prostředkem výchovy se stalo skupinové vyučování, kdy byl student častokrát vnímán pouze jako člen skupiny.¹²²

Dovolím si citovat Milla: „*Rozdílné společenské třídy, rozdílná sousedství, rozdílné živnosti a zaměstnání žily dříve – dalo by se říci – v rozdílných světech; dnes žijí do značné míry v tomtéž světě*“. Příčina je jednoduchá, lidé čtou, poslouchají, navštěvují, touží a obávají se téměř toho samého. K této skutečnosti přispívají též stejná práva, svobody a prostředky k jejich naplnění. Tento asimilační proces je podporován také soudobou politikou, která usiluje o snížení postavení vysoce stojících a naopak.¹²³

Též Friedmann je také nedostižným prognostou, neboť již v roce 1965 upozorňuje na nebezpečí působení mass medií, nositelů kultury mas, na rovnováhu a důstojnost života individua, což si nutně žádá jejich usměrňování a snížení tak komerčního tlaku.¹²⁴ Podrobněji si můžeme říci, že hromadné sdělovací prostředky měly, a mají dodnes, nemalý vliv na individuální činnosti a vztahy (exkurse, cestování, večírky,...), lidé se prostřednictvím nich odpoutávají od osobních zkušeností, přičemž je navíc posilováno morální osamocení jednoho vůči druhému, vůči skutečnostem i sobě samým. Haag používá dokonce termín „*circulus vitiosus*“ (neřestný kruh), kdy se člověk začne pravidelně obracet s pocitem smutku či nudy právě k hromadným sdělovacím prostředkům a ztrácí tak nenahraditelnou možnost získávat významné zkušenosti. Člověk se pomalu izoluje od svého okolí, od ostatních ale především od sebe samého. Člověk pak může stát namačkaný v davu ale i přesto si paradoxně připadá osamělým.¹²⁵

Souhrnně, hromadné sdělovací prostředky, které se z velké míry podílely, a podílejí, na sjednocování postojů, mísení zvyků a názorů, svým zastupitelským a abstraktním charakterem ztěžují růst osobních vztahů k lidem či věcem.¹²⁶

Základním principem hromadných sdělovacích prostředků bylo dodržení správných životních norem, které v sobě zahrnovaly cokoliv, co uznávala většina lidí a vše, co publikum nevyvádělo z rovnováhy a zároveň neuráželo; apelovalo též

¹²² Srov. HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 11.

¹²³ MILL, J. S. in HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 7.

¹²⁴ Srov. FRIEDMANN, G. in FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 44.

¹²⁵ HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 33 – 34.

¹²⁶ Srov. HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 6.

na vyloučení umění, které se často snažilo rozvíjet či obnovovat ve významných aspektech tradiční, obvyklé, přijímané estetické a mravní normy a tudíž nemohlo tvořit žádanou kontrolu jako hromadné sdělovací prostředky. Představy hromadných sdělovacích prostředků by v žádném případě neměly formovat vkus obecnstva, ale být vždy v souladu s ním. Ctnosti byly vypodobňovány pouze zábavným způsobem a pouze tak, jak je vnímalo publikum.¹²⁷

Soudobé televizní pořady se v řadě případů uchylovaly k určitým stereotypům, které však byly skoro nevyhnutelné. Divák poznal svého hrdinu během prvních záběrů, stejně tak jako proradného ničemu. Adorno dokonce tvrdil, že „*stereotypy jsou nevyhnutelným prvkem organizace a anticipace zkušenosti, který nás chrání před duševní desorganizací a chaosem. Žádné umění se bez nich neobejde*“.¹²⁸ S typickou komplikovaností moderního života se lidé fixovali právě na takovéto klišé, které vnímali jako jistý řád do jinak nepochopitelného dění. Tato skutečnost však přinesla řadu rizik, jako byl pozměněný pohled na realitu či otupění schopnosti získávat vlastní životní zkušenosti. Adorno v této problematice dokonce hovořil o tzv. pseudopersonalizaci. Hrdinové byli jasně prezentováni buď černě, nebo bíle a divákům byly tak předkládány pouze jen pozitivní či negativní poslání. Podle Adorna toužil televizní divák po pocitu pevné země, podobně jako dítě po ochraně, a proto mnohokrát již od samotného začátku tušil konec příběhu. Napětí bylo udržováno jen povrchně. Pocit vzrušení byl často vyvoláván jen hrubostí jazyka.¹²⁹

Filipcová shledávala hlavní negativa působení mass medií především v posilování pasivity a zároveň rozmělnění skutečného ducha, myšlenek. Avšak domnívala se, že mohou zajistit kulturu lidem, kteří by jen těžko navštívili přednášku či divadlo a přitom je podnítit k novým myšlenkám.¹³⁰

Na závěr mi přijde velmi výstižná argumentace o problematice fenoménu volného času od Haaga, který tvrdí následovně. Průmysl k nám byl velice štedrý, umožnil nám dosud nepoznané pohodlí, vymoženosti, nárůst volného času a též zvýšení příjmu chudých, avšak něco nám také vzal. Život se stal poněkud chudším. Vyšší produktivita si vybrala svou daň, hromadnou výrobu, spotřebu, pohyblivost, sjednocení

¹²⁷ Tamtéž, s. 20 – 21.

¹²⁸ ADORNO, T. W. Televize a vzorce masové kultury. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 105.

¹²⁹ Srov. tamtéž, s. 96, 106 – 107.

¹³⁰ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 60.

vkusu a pomalu i společnosti. Jakmile lidé dosáhli svých cílů, ztratili také jejich smysl. Lidé, kteří konečně měli možnost dostatečně naložit se svým zvětšeným volným časem, si stejně nechali poradit hromadnými sdělovacími prostředky, které pobízely k hromadné rozptylující zábavě. Ta odvracovala lidskou pozornost od plynutí času, který tak mohlo publikum jen těžce naplnit, a předkládala pouze talenty a díla, která si nežádala žádnou hlubší schopnost poznávat umění a život přímo. Avšak nutno říci, že právě to si lidé žádali.¹³¹

2.3.3 Funkce volného času mezi roky 1965 - 1972

Volný čas by podle Dismana měl sloužit především k rozšíření reprodukce fyzické i psychické pracovní síly. Avšak toto vymezení volného času nám nepostačí, neboť stejnou funkci můžeme najít také mimo volný čas, zvláště v pracovním procesu.¹³²

Konkrétnější vymezení funkcí volného času, které vychází z Dumazedierovy charakteristiky volného času, předkládá 3 základní funkce. Jedná se o odpočinek, zábavu a rozvoj lidské osobnosti. Odpočinek, nezbytný zejména při vyčerpání, dnes v důsledku technického rozvoje, zvláště psychický, kompenzuje monotónní, jednostrannou, nezajímavou práci ale také pozměněné pracovní prostředí velkopodniku či velkoměsta plné hluku, znečištěného ovzduší, rychlého tempo, atd. Zábava pak vnáší změnu do zaběhlé všednosti. Poslední funkcí je pak rozvoj osobnosti, na kterou bychom měli podle Dumazediera dávat největší důraz. Jen těžko se dá říci, zda lidé naopak ve svém volném čase jen nepokračují v duchu pracovní činnosti, než v jeho protikladu (soulad s přírodou, atd.).¹³³

Friedmann apeloval na nebezpečí pásové výroby a jejího nedostatečného podněcování duchovní činnosti, které podle něj může vést k útlumu a tím i tzv. day dreaming neboli bdělému snění, které napomáhá zvládat onu otupující práci. Pracující tak hledá seberealizaci ve volném čase, tento stav pak nazýváme jako náhražkový život. Friedmann viděl jako jediné východisko v pedagogice dospělých, která zároveň může napomoci dělníkovi změnit zaměstnání. Podle Friedmanna bylo ale také nezbytné orientovat se na výchovu člověka „po práci“ a prosazoval tak proto myšlenku

¹³¹ Srov. HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*, s. 36.

¹³² Srov. DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 32.

¹³³ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 24 – 26.

pedagogiky volného času.¹³⁴ Někteří sociologové dokonce hovořili o tom, že druhá polovina 20. století přinesla člověka volného času. Člověk pracuje pro druhé a přitom rozvíjí vlastní osobu během činností, které v době volného času určuje jen a jen sám. Aby byl ale dále zachován lidský smysl, kritériem hodnocení rozvoje osobnosti člověka však pořád zůstane „práce pro druhé“.¹³⁵

Též Švigová prosazuje myšlenku pedagogiky volného času. Souhlasí s některými západními sociology, kteří tvrdí, že veškeré negativní jevy je schopna potlačit právě pedagogika. Ta by se měla snažit vymezit vhodné modely volného času pro jednotlivé sociální skupiny. Je nutné uvědomit si, že vytvoření široké vědecké základny podporuje také bohatší kulturnější život celé společnosti.¹³⁶

Rozvoj volného času a jeho správného využití je podle Červinky neodmyslitelnou potřebou a podmínkou pro rozvoj celého našeho hospodářství, neboť zvýšení kvalifikace lidí je spojeno s časem věnovaným studiu tedy mimoškolní výchovou. Volný čas má tedy i ekonomický význam. Rozvoj vědy a techniky vnáší na do pracovního procesu tvůrčí prvky a tím přispívá také k všestrannému rozvoji osobnosti. Odstranění všech mechanických netvůrčích činností z výroby by sebou přineslo vymizení i prvků odcizení práce a tím i faktorů, v jejichž důsledku je volný čas spojován pouze s kompenzační funkcí. Avšak Disman se domnívá, že již pomalu mizí ze socialistické společnosti protikladný charakter práce a volného času.¹³⁷

Socialistická společnost se snaží o volný čas cílevědomě pečovat, tento proces je však podmíněn jednotou celospolečenských cílů s cíli jedince, který je pro tuto společnost typický. Pokud by nebyl zachován tento soulad, došlo by k potírání podstatného rysu dobrovolnosti. Proto je tento zásah nemyslitelný v zemích kapitalistické společnosti. V důsledku péče o volný čas vzniká celá řada osvětových středisek, vzdělávací či oddechové akce, síť divadel a kin, systém veřejných knihoven s cílem společenského prospěchu a ne maximálního zisku, charakteristického pro kapitalistické státy.¹³⁸

¹³⁴ Srov. FRIEDMANN, G. in FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 39 – 41.

¹³⁵ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 105.

¹³⁶ Srov. ŠVIGOVÁ, M. *Volný čas a my*, s. 71.

¹³⁷ Srov. ČERVINKA, A. in DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 60 – 61.

¹³⁸ Srov. DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 63.

2.4 Vymezení volného času mládeže a dětí v 60. a 70. letech

Domnívám se, že pro tuto práci je velice nezbytné vymezit si také problematiku volného času s ohledem na sociální skupinu mládeže a to v hledisku přímo dobovém. Nejucelenější pohled na otázky volného času dětí a mládeže poskytuje především autor Brindza, jehož publikace je sice až z 80. let, avšak sám autor častokrát čerpá z myšlenek a publikací mnohem starších. Z tohoto důvodu shledávám autora za zvláště vhodného pro naši práci a vymezení nejdůležitějších okruhů problematiky. Na začátek kapitoly bychom si měli pro upřesnění uvést vymezení mládeže jako sociální skupiny v 60. letech. Věková skupina mládeže byla v tomto období charakterizována, dovoluji si citovat „*jako určitý specifický vývojový stupeň, který navazuje na dětství a přerůstá v dospělost. Tento vývojový stupeň má své biogenní, psychogenní a sociogenní znaky a dimenze*“.¹³⁹ Je však velice sporné určit věkovou hranici mládeže, jakožto základní biogenní znak. Autoři Sborníku sociologie mládeže se nakonec přiklonili k dolní hranici 15 let, významné ukončením školní docházky. U horní hranice však polemizovali, neboť bylo důležité odlišit kategorii biologickou a kategorii psychosociální. Autoři proto stanovili horní hranici mládeže na 24 – 25 let, neboť byl dokončen proces socializace, zároveň bylo dovršeno nezbytné vzdělání a kvalifikace a velká část mládeže již plnila manželskou roli.¹⁴⁰

I když se budeme v této kapitole zabírat problematikou spíše s ohledem na skupinu dětí, dovolím si tvrdit, že v řadě bodů by se toto dobové vymezení nelišilo od sociální skupiny mládeže. Pro nás stěžejní definici pojmu volného času dětí poskytl Bláha, který vymezil volný čas dětí jako „*čas, který zůstává žákům k dispozici k relativně svobodnému využití po splnění povinností, plynoucích jim z povinné školní docházky, a po vykonání všech dalších uložených společensky nutných prací a činností, vyplývajících pro ně z potřeby realizace biologické a společenské existence*“.¹⁴¹ Z charakteristiky je patrné, že autor se přiklonil k vymezení volného času dětí především z pedagogického pohledu, a popisoval ho tedy jako prostor, který zůstane žákovi po odečtení úloh plynoucích z činností vztahující se k vyučování, avšak které

¹³⁹ KRUŽEJ, E. Úvod do sociologie mládeže. In *Sociologie mládeže I.: sborník*, s. 6.

¹⁴⁰ Srov. tamtéž, s. 7 – 9.

¹⁴¹ BLÁHA, V. Příspěvek k objasnění současného stavu výchovně vzdělávacích vlivů na žáky ZDŠ v době mimo vyučování a ve volném čase. In BLÁHA, V. *Volný čas a socialistická výchova dětí v době mimo vyučování*, s. 22 – 23.

nejsou jeho součástí, společenských a biologických potřeb a nakonec činností související s povinnostmi dítěte jako člena a aktéra rodiny a širší společnosti.¹⁴² Další autoři jako Sedlář, Rotterová, Čáp, Špendla a jiní, kteří se zabírali otázkou výchovy mimo vyučování, vymezovali volný čas spíše s přihlédnutím na jeho vlastnosti a funkce, a to tedy jako čas, pro který je charakteristické především převládání svobodné volby nad povinností; dále pak jako čas určený na odpočinek, kompenzaci a sebezvzdělávání s cílem rozvoje osobnosti jedince.¹⁴³

Brindza charakterizoval volnočasové aktivity následovně. Cílem je činnost sama o sobě, ne užitek z ní; aktivita zároveň není ovlivněna povinnostmi spojenými se sociálně-ekonomickými úlohami jedince; podnět k dané činnosti vychází ze samotného individua a vyjadřuje přitom jeho svobodnou volbu; cílem by pak měl být rozvoj osobnosti.¹⁴⁴ Autor často čerpal z myšlenek Kona, jež nevymezoval volný čas jako „čas ale spíše jako činnost plnící tři funkce: odpočinek, zábavu a sebezvzdělání“. Kon proto vnímal volný čas jako určitou svobodu od práce, která svým odcizením pozvedá právě tuto hodnotu volného času. Jedinec získává možnost svobodně rozvíjet svoji osobnost, která je tolik společensky determinována.¹⁴⁵ Brindza proto došel k jasnému závěru. Druh volnočasových aktivit dětí se příliš neliší od těch dospělých, neboť jak jsme již zmínili, obsahují také tři složky – zábavu, kompenzaci a rozvoj osobnosti, avšak u dětí se projevují o trochu jinak. Jedno je jisté, každá volnočasová aktivita mládeže by měla splnit tři cíle – zabavit dítě, poskytnout mu odpočinek a alespoň částečně přispět na budování individuální osobnosti. Podle Brindzi je nezbytné pro kompenzační funkci volného času dodržet pravidelnost změny druhu a charakteru činnosti, změny prostoru z pohledu fyzikálního prostředí aktivity, ale také ve smyslu prostředí společenského.¹⁴⁶

Prostor volného času žáka rozděloval Bláha do šesti skupin aktivit. První skupinou byla duševní a tělesná rekreace nezbytná k další regeneraci, do níž řadíme spontánní a příležitostnou tělovýchovnou a sportovní činnost, procházky, výlety, rekreační kulturně estetickou činnost, denní spánek či odpočinek, nicnedělání, „courání“ po městě atd. Druhou skupinou je pak zábava, jejímž cílem je rozptýlení z jednotvárnosti a nudy, a která přináší únik z normálního chodu života, tzn. různé hry,

¹⁴² Srov. BLÁHA, V. *Volný čas a socialistická výchova dětí v době mimo vyučování*, s. 19 – 20.

¹⁴³ Srov. BRINDZA, J. *Deti a ich vo'lný čas*, s. 31 – 32.

¹⁴⁴ Srov. *tamtéž*, s. 28.

¹⁴⁵ KON, I. S. in BRINDZA, J. *Deti a ich vo'lný čas*, s. 25.

¹⁴⁶ Srov. BRINDZA, J. *Deti a ich vo'lný čas*, s. 32, 37.

společenské zábavy, tanec atd. Dalšími činnostmi jsou aktivity, které nejsou formálně vyžadovány rodiči či institucemi, ale vychází z individuálních zájmů a zálib dítěte a přitom působí na další vzdělávání, uspokojování a rozvoj zájmů, schopností, nadání a talentu jedince, myslíme tím zájmové kroužky naučného charakteru, návštěva muzeí, studium odborné literatury, atd. Čtvrtá skupina skýtá činnosti, jež zahrnují dobrovolnou pomoc rodičům či jiným dospělým, tzn. účast na provozu a úklidu domácnosti, péče o sourozence atd. Jako předposlední druh volnočasových aktivit dětí vymezoval Bláha dobrovolně společenskou činnost a zároveň účast na společenském dění, tím můžeme chápat vedle typických brigád, veřejně prospěšných činností materiálního rázu atd. také činnosti vycházející čistě z dětského přátelství a družnosti mimo okruh rodinných vztahů (spontánní projevy přátelství, návštěvy kamarádů atd.). Mezi poslední možné druhy činností volného času zařazoval Bláha také časové ztráty související právě s volným časem.¹⁴⁷

Brindza porovnával také rozdíly ve skladbě denních činností u školou povinných dětí a dospělých. Biologicko-fyziologické potřeby jsou uspokojovány dospělými stejně jako dětmi. Pracovní čas dospělých je u dětí obdobou školních povinností, které v sobě zahrnují školní docházku, individuální studium, přípravu na vyučování a cestu do školy. Brindza do této kategorie řadil také doučování. Můžeme říci, že se jedná o obdobu práce dospělých, avšak kvalitativní rozdíly jsou patrné.¹⁴⁸ Analogie povinné školní docházky jako obdoby práce dospělých je podle Bláhy dána několika podobnými znaky – zákonnou povinností, pravidelností a každodenností, soustavností, individuální ale i společenskou zainteresovaností. Podle Bláhy nelze vymezovat volný čas dětí izolovaně od vyučování, které je vnímáno jako hlavní „práce“ dětí školního věku a proto bychom nikdy neměli oba fenomény posuzovat v protikladu vůči sobě.¹⁴⁹

Právě nepovinné předměty, které, jak již vyplývá z označení, nejsou pro žáka povinností, pokud si je tedy sám vybere, se dobrovolně stávají součástí jeho volného času. Brindza souhlasil i s jinými autory a vyzdvihoval výchovnou funkci takovýchto předmětů. Podle něj se jedná o kladnou motivaci k činnosti vycházející ze spontánního zájmu či uznání užitečnosti obsahu aktivity. Brindza se dále domníval, že účast na nepovinných předmětech dává vznik předpokladům pro další rozvoj vztahu jedince

¹⁴⁷ BLÁHA, V. *Volný čas a socialistická výchova dětí v době mimo vyučování*, s. 20 – 22.

¹⁴⁸ Srov. BRINDZA, J. *Deti a ich vo'lný čas*, s. 28 – 30.

¹⁴⁹ Srov. BLÁHA, V. *Volný čas a socialistická výchova dětí v době mimo vyučování*, s. 7, 19.

k práci i při sociálních vztazích a mnohostranně tak působí na formování žákovo osobnosti.¹⁵⁰

Do mimopracovního času dětí Brindza řadil všechny činnosti, které jsou podle dané rodiny subjektivně nezbytné k dosažení a udržení určité životní úrovně či zvyklostí, a na kterých se dítě podílí v závislosti na představě oné rodiny, tzn., jejich přijatých vzorů od rodičů, finančních možností, společně uznávané hodnotě životního prostředí atd.¹⁵¹ Sféra mimopracovního času, která bývá podle Bláhy označována také jako „rozšířená sféra nutnosti“ v sobě zahrnuje, jak jsme již zmínili, čtyři skupiny činností dětí. První skupinou myslíme aktivity, které se vážou na proces vyučování, avšak nejsou jeho bezprostřední součástí (cesta do školy a zpátky). Druhými jsou činnosti, které zajišťují základní biologické potřeby (tzn., spánek, odpočinek, osobní hygiena, jídlo, pobyt na lůžku způsobený onemocněním atd.). Mezi třetí řadíme aktivity, které vycházejí z předpokladu existence dítěte jako společenské bytosti (samoobsluha, péče o zevnějšek, osobní věci a osobní prostředí). Posledními aktivitami myslíme činnosti, které vyplývají ze společenské existence dítěte jako člena rodiny a širší společnosti (tzn., práce, povinnosti uložené nebo související se společenskou či morální nutností, které zajišťují chod domácnosti, bytu, hospodářství, rodinné události, pomoc při péči o sourozence, brigády atd.).¹⁵²

Zajímavé shledávám také dělení volného času dětí od Brenčíčové, která vytvořila tři základní kategorie. První kategorii tvoří organizovaná část, která je formována vychovateli. Druhá pak zahrnuje část neorganizovanou, ta zahrnuje dětské aktivity na ulicích, hřištích, které vycházejí ze spontánních a momentálních nápadů. A třetí je pak částečně organizovaná část, tvořena individuálními činnostmi dětí.¹⁵³

Právě organizovaná část byla často přeceňována v důsledku častého vnímání problematiky volného času dětí spíše z negativního pohledu. Převládaly názory, že právě ve volném čase by se mohly děti věnovat zvláště nevhodné zábavě a vznikaly tak přehnané snahy o přílišnou organizaci volného času, což bylo příčinou sekundární determinace volného času dětí. Společnost by měla podle Brindzi usilovat spíše o vytvoření vhodného systému příležitostí při využívání volného času, který by měl zároveň přinést také uspokojení společenských a individuálních zájmů dětí.

¹⁵⁰ Srov. BRINDZA, J. *Deti a ich vo'lný čas*, s. 28 – 30.

¹⁵¹ Srov. tamtéž, s. 30.

¹⁵² Srov. BLÁHA, V. *Volný čas a socialistická výchova dětí v době mimo vyučování*, s. 19 - 20.

¹⁵³ Srov. BRENČIČOVÁ, M. *Výchovné aspekty v detskej organizácii*, s. 49.

Dítě v nemalé míře ovlivňují vedle jistého výchovně-vzdělávacího systému školy též systém výchovy právě mimo vyučování, způsoby jakými se mohou děti angažovat v dětském společenském životě, tím máme na mysli účast dětí v dětských a mládežnických organizacích a zařízeních, které se podílejí právě na výchově mimo vyučování. Dítě je však podle Brindzi překvapivě ovlivňováno během volného času též stupněm vybavení okolí bydliště určené ke spontánní činnosti.¹⁵⁴

Jak jsme již zmínili, autor se domníval, že nadměrná snaha určit, naplánovat, „shora stanovit“ dětem volný čas, působí spíše kontraproduktivně. Nejen, že děti se tak musí neustále někomu podřizovat a nemůžou si samostatně zvolit druh činnosti, zábavy, hry, ale přichází tak mimo jiné o možnost projevit svoji individualitu. Tyto projevy samostatnosti, aktivity a iniciativy se často setkávají s nepochopením dospělých a bývají označovány jako nedisciplinovanost. Janda je podobného názoru a domnívá se, že zejména mladý člověk přirozeně touží být prospěšným a užitečným pro společnost, tudíž jeho hlavním cílem je uplatnění hodnot v tvořivé práci. Mladý člověk proto touží vystupovat ve svém okolí jako aktivní činitel, který odmítá být pouze jeho produktem.¹⁵⁵ A tak bychom si měli neustále uvědomovat, že i přesto, že výchova by měl být proces cílevědomého působení, právě direktivní prvky a nadměrná organizace, mohou způsobovat nejen únik fyzický, ale především psychický, z tohoto výchovného procesu. Tento omezující vliv v průběhu dětských činností působí záporně na formování dětského charakteru a morálních vlastností, zároveň také potlačuje rozvoj sociálních interakcí. Je nutné si však uvědomit, že i opačně pojatý styl výchovy, tzn. neorganizovaný volný čas, může dát vznik řadě negativních jevů. Dítěti by mělo být vždy poskytnuto dostatek možností k aktivitám, jež přispějí k realizaci jejich mnohostranného rozvoje. Již v této době se Brindza domníval, že jsou tehdejší děti přehlcneny kulturními podněty, které ovšem naopak dětskou vnímavost oslabují.¹⁵⁶

Brindza proto kritizoval psychologické a sociálně-psychologické faktory, jež negativně působí na průběh trávení volného času dětí. Mezi ty nejdůležitější radil autor převládající receptivní způsoby trávení volného času, omezující a nadměrně organizační

¹⁵⁴ Srov. BRINDZA, J. *Deti a ich vo'lný čas*, s. 35.

¹⁵⁵ Srov. JANDA, J. Mládež jako věková sociální skupina a jako generace. In *Sociologický časopis*, 1965, roč. 5, s. 540.

¹⁵⁶ Srov. BRINDZA, J. *Deti a ich vo'lný čas*, s. 35 – 36.

přístup ve výchově a nakonec nevhodné podmínky pro mnohostrannou činnost dětí v prostředí bytů, domů a sídlišť.¹⁵⁷

Abychom zajistili sociální seberealizaci dítěte, jehož cílem je úplné sociální dozrání, je nezbytné, aby byl volný čas dětí, jakožto společenský jev, vymezován jako součást sociálně-výchovného působení rodinného prostředí, ne jako jeho oponent. Dítě by se mělo v rámci získání pocitu právoplatného člena rodiny přiměřeně podílet na celém rodinném životě.¹⁵⁸ Neboť právě způsob trávení volného času jedince je z velké míry ovlivněn zkušenostmi z dětství, a to zejména životním způsobem rodiny. Využívání volného času v rodině závisí především na materiálních (ekonomických), kulturních a psychologických faktorech rodinného prostředí. Pro lepší představu, kulturními faktory myslíme zvláště vzdělání rodičů, vztah k práci, ke kultuře, mezilidské vztahy, hodnotovou orientaci atd.; psychologickými pak strukturu rodiny, emocionalitu v rodině, postoje rodičů k výchově dětí, stabilita rodiny. Organizace a obsah volného času mládeže se odvíjí od kvality rodinné výchovy a starostlivosti. Můžeme říci, že v harmonických rodinách je pak volný čas využíván dítětem nejen k zábavě a oddechu, ale také k dotváření a rozvíjení osobnosti dítěte.¹⁵⁹

U mladého člověka dochází rovněž ke změně kvality potřeb a zájmů. Mládež se začíná snažit být společností prospěšná, usiluje přitom o společenské uznání a sebeuplatnění. Postupně si mladý člověk usměrňuje získané světonázorové představy, které si osvojil v předchozím období, s vlastními názory a utváří si tak svůj vlastní názor na život, na společnost a svět. Vytvoření vlastního názoru na svět je podmíněn dobrým poznáním sebe sama, svých možností. Tento proces je tudíž spojován s potřebou introspekce, sebezpozorování.¹⁶⁰

Při práci s dětmi ve volném čase je velmi důležité neopomenout vývojová specifika této sociální skupiny, neboť dochází k řadě změn tělesných, rozumových, mravních, mění se také vztahy k vrstevníkům, rodičům, obecně k autoritám vůbec, ale zároveň k sobě samému. Dítě může navíc přehodnotit své nynější zájmy, poznávací a vzdělávací činnost. Proto je nezbytné dostatečně respektovat jeho novou životní pozici

¹⁵⁷ Srov. BRINDZA, J. *Deti a ich voľný čas*, s. 36.

¹⁵⁸ Srov. tamtéž, s. 38.

¹⁵⁹ Srov. BUJNOVÁ, E. Podiel rodiny na využívaní voľného času detí. In *Pedagogická konferencia III: alternatívne vyučovanie, špeciálna pedagogika, voľný čas: zborník príspevkov z konferencie s medzinárodnou účasťou*, s. 141.

¹⁶⁰ Srov. JANDA, J. Mládež jako věková sociální skupina a jako generace. In *Sociologický časopis*, 1965, roč. 5, s. 539 – 540.

k lidem a světu, kterou se snaží vyjádřit domnělé představy o sobě samém jako dospělém. Tuto celkovou osobnostní přeměnu je nutné tolerovat a do jisté míry jí také přizpůsobovat náplň a směr sociální aktivity. Důsledkem by proto měl být také diferencovaný přístup k celému komplexu otázek volného času.¹⁶¹

Podle Jandy bychom si měli zvláště uvědomovat, že většina mládeže touží po samostatnosti v myšlení a jednání. Charakteristickou vlastností mládeže je ctižádost, elán, zvýšené sebevědomí, touha po poznání, to vše je navíc spojeno se zvýšenou kritičností, v důsledku které mladý člověk u dospělého detailně srovnává jeho slova a činy, ideály a praxi, morální zásady a konkrétní způsoby života. To může být příčinou citlivějšího smyslu pro nové, nekonvenční, originální. Tato vlastnost jde často ruku v ruce s odporem k vnucované autoritě, mentorování, konzervatismu a dogmatismu. Mladý člověk má potřebu zažívat dobrodružství, romantiku se zaměřením především na budoucnost.¹⁶² Možná proto se mládež vyznačuje zvýšenou kulturní aktivitou a větší potřebou a „spotřebou“ volného času než věková skupina dospělých.¹⁶³

Výchovně vzdělávací systém by se měl proto začít soustředit vedle přípravy mladých lidí na profesionální uplatnění v životě, také zároveň na seberealizaci ve volném čase. Právě výchova k volnému času nabízí celou řadu kompenzačních možností prostřednictvím různorodých činností, které umožňují humanizaci člověka. Cílem je pak vytvořit duševní předpoklady na formování a rozvoj osobnosti.¹⁶⁴

Witkowski se dokonce nebojí v této problematice tvrdit, že: „mládež si nemůže organizovat život (a teda ani volný čas) celkem podle vlastní vůle a vlastních názorů, protože není samostatná. Její volný čas podléhá pravidlům a pedagogickým názorům ustálených dospělými“.¹⁶⁵ Mladý člověk je, jak jsme již řekli, formován třemi institucemi – rodinou, školou a okruhem přátel a vztah mladých k volnému času je dále ovlivňován společenskými organizacemi a institucemi, masovými komunikačními prostředky atd.¹⁶⁶ Byla by ale chyba chápat předmět volného času mládeže jako pasivně se přizpůsobující objekt, vždyť mládež jako sociální skupina se začala stávat relativně samostatným subjektem společnosti a tudíž i spoluúčastníkem vlastní výchovy, jehož

¹⁶¹ Srov. BRINDZA, J. *Deti a ich vo'lný čas*, s. 39.

¹⁶² Srov. JANDA, J. Mládež jako věková sociální skupina a jako generace. In *Sociologický časopis*, 1965, roč. 5, s. 538 – 539.

¹⁶³ KRUŽEJ, E. Úvod do sociologie mládeže. In *Sociologie mládeže I.: sborník*, s. 8.

¹⁶⁴ Srov. BRINDZA, J. *Deti a ich vo'lný čas*, s. 26.

¹⁶⁵ Witkowski, K. in BRINDZA, J. *Deti a ich vo'lný čas*, s. 26.

¹⁶⁶ Srov. tamtéž, s. 27.

konání má přesah i přes samotný rámec školy.¹⁶⁷ Mládež by proto měla mít dostatečný prostor a možnost k intenzivnímu prožití silné stránky osobnosti, mezilidské vzájemnosti, ušlechtilosti a seberealizace. Jedinec by se měl přitom také vyzkoušet, na kolik mravně obstojí před sebou a před druhými. Avšak, je nutné si uvědomit, že proti těmto příležitostem stojí mnohokrát stereotypní každodenní život.¹⁶⁸

¹⁶⁷ DARÁK in ČELINÁK, Š. Úskalia mládeže vo voľnom case. In *Pedagogická konferencia III: alternatívne vyučovanie, špeciálna pedagogika, voľný čas: zborník príspevkov z konferencie s medzinárodnou účasťou*, s. 150.

¹⁶⁸ ČELINÁK, Š. Úskalia mládeže vo voľnom case. In *Pedagogická konferencia III: alternatívne vyučovanie, špeciálna pedagogika, voľný čas: zborník príspevkov z konferencie s medzinárodnou účasťou*, s. 150.

2.5 Metody výzkumu volného času užívané v 60. letech

Podle Dumazediera neexistuje v sociologii volného času jakákoliv jednotná metoda. Nejpoužívanější metodou je podle něho anketa zaměřující se na časový rozvrh. Studie volného času v SSSR mezi roky 1956 až 1962 zaznamenala v důsledku zkrácení 8 hodinového pracovního dne na 7 hodinový rozmach právě anket o časovém rozvrhu a aktivitách v mimopracovní době. První anketa o volném čase zaměřující se na volný čas dělníků z 6 měst v Jugoslávii, Polsku, Francii, Finsku, Dánska a Německé spolkové republiky byla realizována v roce 1956. Dumazedier predikoval, že ankety se v budoucnu budou zaměřovat zvláště na limity (peněz, času atd.) bránící přeměně mimopracovní doby na opravdu volný čas, předpovídal zároveň ankety zkoumající zdroje volného času v rámci kulturního vývoje.¹⁶⁹

Existovala a dodnes existuje řada možných technik šetření časového rozpočtu (zmněná anketa, interview, pozorování), avšak nejčastěji využívaným způsobem výzkumu časového rozpočtu se staly tzv. časové snímky, a to hned v několika formách. „Technika popisu činností“ byla využívána především k chronologickému zapisování činností určitého časového období (např. dne) s jistou přesností (činnosti trvající minimálně 15 minut). Tato technika byla používána zejména v jednotkách Československé lidové armády. Negativem této techniky je možné riziko zapomenutí respondenta zapsat prováděné aktivity, avšak velkým plusem je nenáročnost sumarizace časových údajů a možnost zaznamenat aktivity v poměrně krátkém časovém období. Další využívanou technikou je „vyjmenovávání aktivit“. Respondent obdrží souhrnný soupis aktivit a má za úkol zapsat, kolik času dané aktivitě věnuje. Vyjmenované činnosti napomáhají respondentovi nezapomenout na některou z aktivit, avšak zároveň mohou svádět k nepravdivým odpovědím. Tato technika dále neumožňuje zachytit časové úseky, v nichž aktivita probíhala. Další hojně využívanou technikou je technika „rozvrhu hodin“. Respondent volně zapisuje prováděné aktivity do předem připraveného formuláře, ve kterém jsou rozvrženy časové úseky. Nevýhodou této techniky je možné riziko nezachycení krátkodobých činností či úplné zapomenutí na některé aktivity. Zpracování výsledků je dosti náročné.¹⁷⁰ Tuto techniku ověřoval

¹⁶⁹ DUMAZEDIER, J. Volný čas. In *Sociologický časopis*, 1966, roč. 3, s. 447.

¹⁷⁰ Srov. RYCHTAŘÍK, K. Časové snímky v sovětské sociologii. In ARTOMOV, V. A., PATRUŠEV, V. D. *Výzkumy využití času*, s. 2 – 4.

například Disman ale také Filipcová a to například při výzkumu města Ostravy. Autorka volila otevřený časový snímek, konkrétně rozvrh hodin, který byl rozdělen na třicetiminutové intervaly, které navíc respondenti popisovali s ohledem na místo, kdy byla daná činnost provozována (tzn., doma, v okruhu přátel, atd.) a to z důvodu pozdějšího určení sociability a mobility během trávení volného času. Respondent zaznamenával prováděné aktivity v době jednoho týdne, přičemž časový rozvrh pak musel být třikrát týdně zkontrolován samotným tazatelem.¹⁷¹

Dumazdier zase používal techniky „proškrtávání“. Základem této techniky je formulář, jenž obsahuje ve sloupcích soupis vyjmenovaných činností a v řádcích časové údaje. Tato technika má řadu výhod, avšak formulář se může pro respondenta stát značně nepřehledným.¹⁷² Techniku časového snímku avšak speciálně upravenou pro dětské respondenty využil například také Havlík při zjišťování délky, náplně a struktury mimoškolní doby a jednotlivých činností ve volném čase u plzeňských dětí v roce 1971. Autor však použil ojedinělou kombinaci techniky vyjmenovaných aktivit a zmíněnou techniku proškrtávání a to prostřednictvím interview přímo ve třídě.¹⁷³

Arťomov rozlišoval dva směry studia společenského času. První, čas využívaný jednotlivými osobami či skupinami (časový rozpočet) a druhý, čas v měřítku administrativně ekonomického okresu, v měřítku země (bilance času – ta poskytuje informace o efektivnosti společenské práce). Výzkum časového rozpočtu má podle autora důležitý význam pro studium sociálních otázek, otázek zdraví, pro zajištění lepších pracovních podmínek pro rekreaci obyvatel, atd.¹⁷⁴ Rychtařík vyzdvihuje výzkum časového rozpočtu z poněkud obecnějšího hlediska. Podle něj poskytuje především bezprostřední informace o rozsahu pracovní doby, mimopracovní doby a volného času a při kvalitní klasifikaci jednotlivých činností dovoluje úspěšnou analýzu.¹⁷⁵

Nutno říci, že sama subjektivní výpověď respondenta během výzkumu volného času sebou nese vždy jistou nespolehlivost výsledků. Převažuje zvláště subjektivní podceňování volného času, tedy jeho rozsahu (téměř u 72 % respondentů). Hlavní

¹⁷¹ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Sociologický výzkum města Ostravy: úvodní informace*, s. 29.

¹⁷² Srov. RYCHTAŘÍK, K. Časové snímky v sovětské sociologii. In ARŤOMOV, V. A., PATRUŠEV, V. D. *Výzkumy využití času*, s. 3 – 4.

¹⁷³ Srov. HAVLÍK, K. *Závěrečná studie o problematice volného času plzeňských dětí*, s. 4 – 5.

¹⁷⁴ Srov. ARŤOMOV, V. A. *Výzkumy využití času*, s. 11 – 12.

¹⁷⁵ Srov. RYCHTAŘÍK, K. Časové snímky v sovětské sociologii. In ARŤOMOV, V. A., PATRUŠEV, V. D. *Výzkumy využití času*, s. 8.

příčinu této skutečnosti vidí Filipcová v rozporu mezi růstem potřeb a jejich skutečnou realizací.¹⁷⁶ Ke snížení možného rizika subjektivní nespolehlivosti výpovědi může sloužit spojení časového snímku a standardizovaného rozhovoru, tzv. kontrolovaný autosnímek.¹⁷⁷ O metodě autosnímku neboli sebezpozorování hovoříme tehdy, pokud respondent chronologicky zaznamenává všechny aktivity prováděné v určeném období průzkumu. Pokud je dotazovaný respondent dobře proškolen a autosnímek je doplněn závěrečným interviewem nehrozí větší znehodnocení údajů. Spojení autosnímku a interview nazýváme, jak jsme již řekli, kontrolovaný autosnímek. Metoda interview má velikou řadu pozitiv, dotazovaný může ihned vysvětlovat, kontrolovat či usměrňovat odpovědi a získat tak mnohem pravdivější výpovědi. To vše je však podmíněné vysokou kvalifikací a bezchybnou přípravou tazatele.¹⁷⁸

Popis kontrolovaného autosnímku můžeme nalézt zvláště v sovětské literatuře, kde je označován jako „*budžet vremeni*“. Tento termín poprvé použil americký sociolog Giddings a do sovětské sociologie byl převzat Strumilinem, který ho využil ve svých výzkumech zaměřených na šetření pracovní, mimopracovní doby a volného času již v letech 1922 – 1924. Jeho práce se zaměřovaly od životního stylu jednotlivce, přes celé sociální skupiny, až po celé země. Snažil se o vymezení životní úrovně a stylu, analýzu meziskupinových rozdílů atd.¹⁷⁹ Není divu, že také ostatní sovětské sociologové v čele s Arťomovem se přikláněli rovněž k metodě časového autosnímku, která podle nich umožňuje získání přesnějších údajů, jak o velikosti časových nákladů na jednotlivé aktivity, tak i o samotném výskytu daných aktivit, jejich pravidelnosti a periodicitě. Při výzkumu volného času se také díky této metodě dostává postupně do popředí, spíše nežli kvantitativní charakteristika časových nákladů, jejich kvalita (s kým je čas tráven, kde,...) a zároveň respondentův vztah k nim.¹⁸⁰ Disman vytýká metodě autosnímku její omezenou schopnost popsat, jaký vzorek vlastně vymezuje. Pro zachycení objektivních i subjektivních faktorů (tzn., faktorů, jenž působí na jednotlivce, celou společnost či na jednotlivé sociální skupiny, vlivy prostředí atd.) je potřeba využít i jiných

¹⁷⁶ FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 17.

¹⁷⁷ RYCHTAŘÍK, K. Časové snímky v sovětské sociologii. In ARŤOMOV, V. A., PATRUŠEV, V. D. *Výzkumy využití času*, s. 6 – 8.

¹⁷⁸ ARŤOMOV, V. A. *Výzkumy využití času*, s. 29 – 32.

¹⁷⁹ RYCHTAŘÍK, K. Časové snímky v sovětské sociologii. In ARŤOMOV, V. A., PATRUŠEV, V. D. *Výzkumy využití času*, s. 6 – 8.

¹⁸⁰ Srov. ARŤOMOV, V. A. *Výzkumy využití času*, s. 34 – 35.

výzkumných metod (např. připravený rozhovor, volný rozhovor,...).¹⁸¹ Je otázkou zda právě metoda kontrolovaného autosnímku, tzn. spojení s výzkumnou metodou interview, by nebyla pro Dismana řešením, na nějž by přistoupil.

Podle Arťomova je důležité rozlišovat mezi průzkumem a výzkumem. Tehdejší rozlišení se však liší od dnešního vymezení obou pojmů. Dobová charakteristika hovoří, že průzkum tvoří část, etapu výzkumu a jeho podstata je ve sběru dat, údajů o využití času. Existuje řada technik průzkumu. Hlavním dělením průzkumů podle zahrnutí druhů aktivit je na průzkum komplexní a parciální. Komplexní průzkum se zaměřuje na celé kalendářní období (den, týden, rok,...) a přitom zachycuje všechny prováděné aktivity v tomto období. Zatímco parciální průzkum sleduje využití času pouze u některých aktivit či jedné činnosti. Parciální průzkum bychom měli chápat pouze jako součást průzkumu časového rozpočtu, neboť při studiu času je důležité vnímat celý komplex aktivit, ten nám totiž ukazuje všechna stádia chování a jednání člověka. Komplexní průzkumy si kladou za cíl jediný, odhalit a pojmenovat současný stav a obecné změny a zákonitosti, jež nám pomohou ve studiu společnosti.¹⁸²

Podle druhu výběrového vzorku dělíme průzkum na celkový, který zahrnuje všechny skupiny obyvatelstva či na průzkum skupinový, který se zaměřuje na jednotlivce jedné či více sociálních, profesionálních, věkových skupin, skupin dle vzdělání atd. U této techniky nastávají obtíže s určením hlavního znaku dané skupiny. Průzkum využití volného času u odlišných skupin obyvatelstva pomáhá charakterizovat problematiku sociální struktury a sociální mobility. Celkový průzkum prováděný například ve městě umožňuje určit průměrný časový rozpočet jednotlivce daného města. Podle druhu jednotky pramene informace či jednotky výzkumu dělíme průzkum na individuální, rodinný či mikroskupinový. Charakter studovaného období rozděluje průzkum na průzkum všedních dnů, dnů přede dnem pracovního klidu, volných dnů, nedělí a svátků, dovolených, prázdnin; týdenních cyklů. Podle délky průzkumu můžeme rozlišovat mezi průzkumem části dne, celého dne, několika dnů, týdne či měsíce. Sovětští sociologové se přikláněli k průzkumu probíhajícímu během týdne či během tří dnů (všedního dne, dne před volným dnem a volným dnem). Průzkumy mohou být jednorázové či panelové. Při panelovém průzkumu, který může být opakován několikrát, nesmíme změnit objekt průzkumu. Díky této technice jsme schopni

¹⁸¹ DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*, s. 75, 78, 85.

¹⁸² Srov. ARŤOMOV, V. A. *Výzkumy využití času*, s. 12 – 14.

zaznamenat velikost a směr změn jednotlivých časových položek a to i při změně různých individuálních či kolektivních životních podmínek.¹⁸³

Tyto typy průzkumu vychází z cílů a úkolů výzkumu, kvality a kvantity souboru účastníků programu výzkumu, charakteru objektu a naposledy prostředků použitých během výzkumu. Při získávání potřebných informací hrozí podobně jako u jiných druhů výzkumů riziko deformace takovýchto údajů. To může být způsobeno neznalostí, vědomým překroucením údajů, obavami sdělit pravdu, snahou vylepšit respondenta. Je proto velice důležité vymezit na základě cílů, úkolů a podmínek výzkumu základní metody získávání informací, stupeň a charakter účasti badatelů a zároveň způsob zpracování získaných údajů.¹⁸⁴

Základními metodami průzkumu jsou dle Arťomova „*pozorování, které dělíme na kvantitativní zachycení činnosti (v hodinách, minutách), tj. snímek a na obsahové zachycení činnosti. Další metodou je pak sebepozorování, které můžeme rozdělit na sebepozorování se zápisem během období průzkumu nebo se zápisem na konci období průzkumu. Poslední neméně důležitou metodou průzkumu je dotazník anketový či interview.*“¹⁸⁵ Metoda pozorování se v případě studia využití volného času příliš nevyužívá. Pokud ano, jedná se především o parciální průzkumy, které sledují jednotlivé časové položky a činnosti, jejichž výsledkem je snímek zachycující určité časové období či činnost v hodinách a minutách (např. čas strávený nákupem v obchodě, dopravou atd.). Pozorování je též vhodné při průzkumu skupiny lidí, kteří ve většině případů vědí, že jsou objektem pozorování. Důležité je vždy hledisko, s jakým pozorovatel k této metodě přistupuje a na kolik se může do popředí dostávat subjektivní deformace výsledků.¹⁸⁶

Sovětští sociologové se domnívali, že intenzita výzkumu je podmíněna lepší kvalifikací badatelů, to znamená jejich důkladnější teoretickou a metodickou přípravou a zároveň spoluprací s dalšími odborníky z jiných oborů (psychologů, lékařů, pedagogů). Odborníci apelovali také na tolik důležité propojení obecných výzkumů s průzkumy dílčími, jen tak je totiž možné odhalit konkrétní obraz a zákonitosti rozvoje volného času.¹⁸⁷ Arťomov dokonce porovnával výzkumy Sovětského svazu s výzkumy

¹⁸³ Srov. ARŤOMOV, V. A. *Výzkumy využití času*, s. 17 – 22.

¹⁸⁴ Srov. tamtéž, s. 24 – 26.

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 26 – 27.

¹⁸⁶ Srov. tamtéž, s. 27 – 28.

¹⁸⁷ Srov. tamtéž, s. 38.

USA a Francie. Tehdejší sociologie západu se podle něho zaměřovala na dílčí ankety o využití času u jednotlivých aktivit a postupně přešla na výzkum celého časového fondu. Tento jev vnímal Art'omov pozitivně, avšak pochvaloval sovětské sociology za snahu vymezit jednotlivé časové položky více komplexně, propojeně ne izolovaně.¹⁸⁸

Za hlavní úkoly sociologie volného času považovala Filipcová zmapovat rozvrstvení aktivity či pasivity, s jakou je daná činnost prováděna (nestačí pouze změřit například návštěvnost kin atd.), srovnat zjištěný obraz volného času s tužbami, přáními, nespokojeností lidí s dosavadní podobou volného času, sestavit preferovanou hierarchii činností lidí ve volném čase, vyzkoumat, co se podílí na formování způsobu prožívání volného času a nových potřeb. Sociologie volného času by se měla podle autorky naučit předpovídat, což je vzhledem k rychlému společenskému vývoji opravdu nelehký úkol.¹⁸⁹

Dumazedier se nebál predikovat budoucí skutečnost, ve které budou sociologové postaveni před řadu otázek: „Vedou hodnoty volného času k upevnění hodnot vyplývajících ze závazků profesionálních, odborových, politických či duchovních anebo směřují spíše k jejich destrukci? Dále, budou nové hodnoty rozptýlení a hodnoty svobodného osobního rozvoje napomáhat sociální prosperitě a individuálního štěstí či jen vlivem neodpovědného obchodního systému povedou k roli nového opia lidu? Zatímco jednostranná politika regulující volný čas bude v lidech vzbuzovat nudu či dokonce únik?“¹⁹⁰

¹⁸⁸ Srov. tamtéž, s. 13 – 15.

¹⁸⁹ Srov. FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*, s. 145 – 146.

¹⁹⁰ Srov. DUMAZEDIER, J. Volný čas. In *Sociologický časopis*, 1966, roč. 3, s. 447.

2.6 Vývoj výzkumu volného času po roce 1968

2.6.1 Uvolnění spojené s Pražským jarem 1968

Na začátku roku 1968 můžeme hovořit o určitém rozvolňování pout. Celkem svobodně se mohli veřejně projevat dosud takzvaní „nepřátelští živlové“ (příslušníci katolických řádových společenství, některé církve, bývalí političtí vězňové atd.). Vznikala celá řada nových zájmových sdružení, občanských iniciativ ale také řada organizací mládeže. V rámci jedné z takovýchto občanských iniciativ se například dostala do podvědomí společnosti Charta lidských a občanských práv, v jejímž důsledku byl založen výbor Společnosti pro lidská práva.¹⁹¹

Také československá sociologie mezi roky 1965 – 1969 byla charakteristická určitým uvolněním. V roce 1965 1. ledna byl založen Sociologický ústav ČSAV spolu se Sociologickým časopisem, na vysokých školách vznikaly katedry sociologie a v roce 1966 bylo dokonce založeno Evropské středisko pro výzkum volného času a vzdělání spadající pod Sociologický ústav a řízeno profesorem Weinerem. Publikován byl i tehdejší přehled západní sociologie zpracovaný Klofáčem a Tlustým. Zvýšil se nejen počet zahraničních stáží, konferencí, ale také pobytů zahraničních sociologů v Československu, jakými byli pro zajímavost taková jména jako Parsons, Touraine, Szczepański, Triska a mnoho dalších.¹⁹² Například v roce 1967 se konala významná mezinárodní letní škola aplikace matematiky v sociálních vědách v Prachovských skalách, organizovaná Lamserem, který se v letech 1965 – 1969 nemalou měrou podílel na rozvoji české sociologie, a řízena Lazarsfeldem. Důležité je také říci, že sociologický ústav ČSAV se podílel mezi roky 1968 – 1969 i na mezinárodním výzkumu Opinion makers, která zkoumala tehdejší elity.¹⁹³

Snahy a postupně se prohlubující sebevědomí i takové vrstvy jakou byla „nezávislá veřejnost“ zvyšovaly však napětí mezi „novým režimem“ Československa

¹⁹¹ Srov. PECKA, J. Proměny Pražského jara ve světle pramenů spontánní povahy. In *Proměny pražského jara 1968 - 1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, s. 39.

¹⁹² Srov. SEDLÁČEK, O. Česká sociologie v letech 1965 – 1989. In *Sociologický časopis*, 2004, roč. 40, č. 5, s. 697 – 698.

¹⁹³ ILLNER, M. Česká sociologie v letech 1965 – 1989. In *Sociologický časopis*, 2004, roč. 40, č. 5, s. 721.

a odpůrci „československé revoluce“ v sovětském bloku.¹⁹⁴ Můžeme tedy říci, že konec 60. let byl charakteristický veřejnou politickou krizí. Od druhé poloviny března roku 1968 se dokonce uskutečňovaly nejrůznější mítinky, na nichž se setkávala pražská mládež s představiteli veřejného života.¹⁹⁵

Do roku 1968 byla pro naši zemi charakteristická snaha vládnoucích komunistů o zajištění podřízení běžného každodenního života ideologii, která by zároveň umožňovala bezpečný dohled a kontrolu komunistické straně. Od ledna roku 1967 začal například platit tiskový zákon zakotvující dohled cenzury. Tato nevalná situace se začala pozitivně měnit po odstoupení Novotného z funkce prvního tajemníka Komunistické strany Československa a nástupem Dubčeka do nejvyšší funkce. Do té doby běžná nedůvěra vůči inteligenci postupně zanikala a přímá setkání dělnické veřejnosti s inteligencí se stávala běžnou situací Pražského jara.¹⁹⁶ Prečan toto období Pražského jara dokonce definuje jako „*víceméně spontánní a lavinovitě probíhající výbuch touhy po životě ve svobodě, slušnosti a lidské důstojnosti*“.¹⁹⁷

Stále častěji docházelo ke zpochybňování vedoucí úlohy komunistické strany ve společnosti. Hlavním iniciátorem tohoto procesu byly především hromadné sdělovací prostředky, zvláště pak publicistické pořady rozhlasu a televize. Postupně také představitelé tvůrčích svazů, jimiž byla zastřešena nejrůznější odvětví kultury, participovali na obrodném procesu ve společnosti, jednalo se především o uskutečnění projektu demokratického socialismu a to se pojilo se zásadou svobody informací. V důsledku této situace byl ustaven Koordinační výbor tvůrčích svazů, který usiloval o prostor pro svobodu myšlení a projevu.¹⁹⁸

Dne 21. srpna proto provedla Komunistická strana Československa jeden z nejzásadnějších kroků za dobu svého působení, jímž bylo noční prohlášení, které

¹⁹⁴ Srov. PREČAN, V. Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968. In *Proměny pražského jara 1968 - 1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, s. 16.

¹⁹⁵ Srov. PECKA, J. Proměny Pražského jara ve světle pramenů spontánní povahy. In *Proměny pražského jara 1968 - 1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, s. 39.

¹⁹⁶ Srov. JECHOVÁ, K. K historii Koordinačního výboru tvůrčích svazů. In *Proměny pražského jara 1968 - 1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, s. 92, 95 – 99.

¹⁹⁷ PREČAN, V. Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968. In *Proměny pražského jara 1968 - 1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, s. 15 -19.

¹⁹⁸ Srov. JECHOVÁ, K. K historii Koordinačního výboru tvůrčích svazů. In *Proměny pražského jara 1968 - 1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, s. 99 – 101.

umožnilo tvrdý moskevský diktát řízený dosazenými „kádry“ komunistické strany. Moskevská idea byla jednoduchá, navrátit či zanechat osobnostem, jimiž byl například Dubček, tzn. progresivním představitelům státu, kteří i když se veřejně postavili proti moskevské invazi, jejich státní a stranické funkce a tím překonat nejkritičtější fázi při obnovení normality ve střední Evropě. Tito představitelé byli poté nuceni podepsat moskevský protokol, jenž nařizoval „obnovit pořádek“ v sovětském duchu.¹⁹⁹

Avšak v čase mezi posledními srpnovými dny roku 1968 až do října 1969 museli nakonec z parlamentu odejít téměř všichni první představitelé obrozující politiky a také byly zrušeny některé srpnové dokumenty. Po vyslechnutí podmínek moskevského protokolu ostatními členy vlády, všem docházelo, že činnost parlamentu bude opět plnit pouze pasivní roli, jako tomu bylo před lednem 1968. Představitelé se postupně rozdělili na dva tábory. První, zastávající přesvědčení o nezákonnosti okupace a druhý, jenž tvrdě kritizoval polednovou politiku a činnost parlamentu. Čím dál tvrději se ale prosazoval proces normalizace, a to zpočátku především shora. Postupně byly odstraňovány všechny osobnosti Pražského jara a srpnových dnů, parlament se jako pasivní subjekt opět ztrácel z politické scény.²⁰⁰

Jakýkoliv odpor proti režimu byl zastaven především československým bezpečnostním sborem (ne sovětskými vojsky, jak se mohlo zdát), a to vše pod pojmem „odražení náporu nepřátel“. „22. srpna 1969 bylo nakonec vydáno mimořádné zákonné opatření Federálního shromáždění platné do konce roku 1969. Byly to dočasné plné moci pro policii věznit ve výlučné pravomoci zadržené osoby až tři týdny; samosoudci (nikoli obvyklé soudní senáty) byli zmocněni soudit takzvané politické delikty“. Těmi se rozumělo pobuřování, provinění proti veřejnému pořádku či hanobení státu. „Stanný zákon připouštěl vyloučit studenty z dalšího studia, okamžitě propustit učitele ze škol všech stupňů a vědce z akademie věd, jestliže „narušovali socialistický společenský řád“.²⁰¹

¹⁹⁹ Srov. PREČAN, V. Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968. In *Proměny pražského jara 1968 - 1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, s. 16, 24.

²⁰⁰ Srov. CIGÁNEK, F. Postavení a role parlamentu v srpnových dnech 1968. In *Proměny pražského jara 1968 - 1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, s. 159 – 164.

²⁰¹ PREČAN, V. Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968. In *Proměny pražského jara 1968 - 1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, s. 26.

Za jeden z nejvýznamnějších činů československé společnosti na přelomu let 1967 a 1968 považujeme strahovskou demonstraci vysokoškolských studentů. Po zastavení dodávky elektrického proudu do kolejí demonstrovali vysokoškoláci v ulicích s heslem „Chceme světlo!“. Političtí představitelé si však toto heslo vysvětlili jako útok na své postavení, a proto účastníky trestali s nebyvalou tvrdostí. Tato událost byla součástí zrodu Pražského jara 1968. Vysokoškoláci ve snaze o emancipaci postupně založili autonomní organizaci Svaz vysokoškolského studentstva Čech a Moravy, který působil především skrze fakultní výbory v Praze a v Brně, později i v Olomouci, velkou zásluhu měly také studentské parlamenty v Českých Budějovicích. Síla tohoto hnutí spočívala v organizačních schopnostech, územním rozložení a v jeho početnosti. Svaz se od menších akcí začal veřejně projevoval nejruznějšími koordinovanými vystoupeními (oslava Mezinárodního dne studentstva aj.), které vyvrcholily reakcí na listopadové plénum 1968 ÚV KSČ, které znamenalo ústup od polednové politiky. Důsledkem byla studentská stávka, které jako první dali impulz pražští studenti 17. listopadu. Stávka trvala tři dny, po které zůstali studenti na fakultách a své požadavky přitom zformulovali do tzv. „studentského desatera“. Během stávky si však studenti uvědomili slabost celé akce, a tak začali spolupracovat i s jinými sociálními a politickými silami, zvláště se závodními organizacemi ROH. Po 21. listopadu však došlo mnohým studentům, že jejich vystoupení nedosáhlo žádných změn, narůstala skepse a pocit bezmoci. Poslední pokus o studentskou stávku proběhl po dubnovém plénu ÚV KSČ v roce 1969, ta však byla předčasně ukončena.²⁰²

Nástupcem Dubčeka do vedení strany se v dubnu 1969 stal Husák, který zprvu sliboval pouze změněné metody práce, ne obsah politiky, avšak jak brzy v květnu 1969 ukázal jeho malý akční program, jeho cílem bylo především upevnění státního a mocenského aparátu a opětovné prosazení stranického vlivu do všech společenských organizací. Husákův režim se postaral o pronásledování všech odpůrců jeho politiky.²⁰³ Pro normalizační politiku byl charakteristický „*návrat vysloveně stalinských skupin*

²⁰² Srov. KADRMAS, P. Studentské hnutí proti ústupkům a poraženectví. In *Proměny pražského jara 1968 - 1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, s. 245 – 251.

²⁰³ Srov. PAUER, J. Sovětská intervence a restaurace byrokraticko-centralistického systému v Československu 1968 – 1971. In *Proměny pražského jara 1968 - 1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, s. 179 – 180.

*do mocenských pozic, hysterická restalinizace stranické ideologie, konfliktní, antireformní kurs Husákova vedení a široká perzekuce politických protivníků“.*²⁰⁴

2.6.2 Omezení svobody bádání v době normalizace po roce 1969

Rozvoj československé sociologie v 60. letech byl podle Machonina, ve snaze dohonit mezinárodní sociologickou úroveň, poměrně rychlý a svižný. V cestě mu však stál neúprosný nepřítel – normalizační režim, který si podle autora uvědomoval význam a váhu tohoto oboru a proto byl jeho odpor tak hlasitý, ať již skrze zákaz povolání a publikace, degradaci vědeckých pracovníků či jiných opatření. V důsledku této skutečnosti spojuje autor tehdejší normalizační sociologii s prakticky nulovou vědeckou úrovní, avšak přiznává, že určité velmi chudé formy bádání a výzkumů zůstaly v činnosti a zachovaly tak místo dané personálními, kvalifikačními, informačními a institucionálními podmínkami pro budoucí znovuzrození sociologie. V důsledku silného tlaku vůči vědecké disciplíně se formovala také exilová sociologie.²⁰⁵

Někteří sociologové tehdejší doby, kteří měli zákaz jakékoliv publikace, začali v letech 1971 – 1988 vydávat čtvrtletník *Analýza v Domě techniky* Pardubice, který zveřejňoval výsledky některých sociologických výzkumů, ať už empirického charakteru či zaměřující se na určité teoretické problémy. Celá řada eliminovaných sociologů se však živila především zadanými sociologickými výzkumy především řídicími pracovníky v podnicích.²⁰⁶

Tehdejší sociologové (podle zkušeností Machonina), které postihlo hromadné rušení sociologických pracovišť, však paradoxně našli jen velmi malé porozumění ze strany normalizovaných specializovaných sociologických pracovišť, především sociologického oddělení ÚFS ČSAV a kateder sociologie na vysokých školách, ty kritizovaly sociologii 60. let za domnělé metodologické chyby, podporu Pražského

²⁰⁴ PAUER, J. Sovětská intervence a restaurace byrokraticko-centralistického systému v Československu 1968 – 1971. In *Proměny pražského jara 1968 - 1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*, s. 180.

²⁰⁵ Srov. MACHONIN, P. K sociologii v období normalizace. In *Sociologický časopis*, 2004, roč. 40, č. 5, s. 643 – 650.

²⁰⁶ Srov. SEDLÁČEK, O. Česká sociologie v letech 1965 – 1989. In *Sociologický časopis*, 2004, roč. 40, č. 5, s. 727 – 728.

jara a jeho reformních myšlenek, nedostatek třidnosti atd. Pomocnou ruku nabídly až resortní výzkumné ústavy a jiná odborná pracoviště.²⁰⁷

Právě Jindřich Filipec (manžel významné socioložky Blanky Filipcové zabývající se problematikou volného času) informoval v roce 1970 tehdejší sociology o zrušení Sociologického ústavu. Příčiny byly jednoduché – ideologické. Pouze malá část pracovníků byla tehdy „přemístěna“ Radovanem Richtou do Filozofického ústavu do vzniklé sekce sociologie.²⁰⁸ Velmi zajímavou také shledávám statistiku, která je součástí zprávy z listopadu 1970, zaznamenávající důležitý úkol právě pro Richtu, který měl „provést kádrové změny v zájmu urychleného trvalého překonání vážných politických a odborných problémů v české sociologii“. Ten pyšně uvádí, že bylo s jeho pomocí z bývalého Sociologického ústavu ČSAV ze 71 pracovníků propuštěno 33 (tedy 46%), z toho 64% vědeckých pracovníků. 80% propuštěných byli vykázáni z politických důvodů, ostatní z pracovních důvodů.²⁰⁹

Odborníci normalizační sociologie se zaměřovali na témata, jakým byl například výzkum vertikální sociální diference a mobility, monografické a reprezentativní cílené výzkumy z oblasti – sociologie města a bydlení, cestovního ruchu, rekreace a dovolených, dopravy ve městě, životního stylu aj., ale významná byla také publikační činnost, například vydání Malého sociologického slovníku z roku 1970 pod vedením Petruska.²¹⁰

2.6.3 Činnost European Centre for Leisure and Education v Praze

Začátkem roku 1968 bylo založeno Evropské centrum volného času a vzdělávání sídlící v Praze v budově Institutu filozofie a sociologie Československé akademie věd. Jeho hlavním úkolem bylo navázat kontakt s ostatními evropskými institucemi zabývajícími se studiem volného času a vzděláváním dospělých, publikovat dokumenty, bibliografické materiály a periodika, které by blíže seznámily s problematikou volného

²⁰⁷ Srov. MACHONIN, P. K sociologii v období normalizace. In *Sociologický časopis*, 2004, roč. 40, č. 5, s. 643 – 650.

²⁰⁸ Srov. BROKL, L. Česká sociologie v letech 1965 – 1989. In *Sociologický časopis*, 2004, roč. 40, č. 5, s. 716 – 717.

²⁰⁹ ILLNER, M. Česká sociologie v letech 1965 – 1989. In *Sociologický časopis*, 2004, roč. 40, č. 5, s. 711 – 712.

²¹⁰ Srov. MACHONIN, P. K sociologii v období normalizace. In *Sociologický časopis*, 2004, roč. 40, č. 5, s. 643 – 650.

času v daném státě v odlišnosti s ostatními evropskými zeměmi, podněcovat výzkum v této oblasti a věnovat zvláštní pozornost vzdělávacím aspektům využívání volného času a jeho možnému plánování a zároveň pořádat konference a jednání, na kterých by mohli vědci a pracovníci z oblasti volného času a vzdělávání ze všech evropských zemí provádět srovnávací studie a výzkum.²¹¹

Evropskému centru se opravdu za dobu své existence podařilo (ať již v rámci mezinárodních pracovních skupin zaměřujících se na otázku volného času mládeže, vzdělávání dospělých či problematiku volného času a kultury, nebo prostřednictvím nejrůznějších jednání a konferencí) navázat kontakt s řadou institucí v téměř všech zemích Evropy, celkem úspěšná byla také dokumentární a redakční činnost Centra. Za cílem zajištění všech úkolů Centra byly vytvořeny dva poradní orgány – Vědecká rada a Poradní výbor, jehož členové byli významné osobnosti jako např. Dumazedier, Ferge, Filipcová, Lorenzetto, Ruusala, Schieuch, Swedner. Szczepanski.²¹²

²¹¹ *European Centre for Leisure and Education*

²¹² Tamtéž

3 PŘÍNOS ČESKOSLOVENSKÉ SOCIOLOGIE VOLNÉHO ČASU 60. A ZAČÁTKU 70. LET

Jaký byl opravdový přínos československé sociologie volného času v 60. a začátku 70. let? Respektive, byl vůbec nějaký? Domnívám se, že můžeme s jistotou říci, že ano. Disciplína byla v druhé polovině 50. let znovuobnovována za velkého přispění, jak jsme již řekli, Tlustého, Klofáče a v roce 1965 byla dokonce uznána jako společenskovědní disciplína i když marxistického zaměření. 60. léta byla pak pro sociologii volného času charakteristická zejména snahou o vymezení směru, jímž se měla disciplína ubírat. To však bylo vzhledem k vládnoucímu režimu a jeho typickým způsobům prosazování předem jisté. Návaznost na marxistickou sociologii už dopředu dávala vědět, že československá sociologie se bude opírat o historický materialismus. Jakákoliv tolerance vůči jiným, zvláště západním sociologickým myšlenkám byla tatam. Šanci publikovat měli pouze ti, kteří podporovali marxistickou sociologii, ostatní odborníci, kteří byli jiných názorů, pak hledali cesty, jakým způsobem zveřejňovat alespoň část svých sociologických výzkumů. Jedna z takovýchto skupin v čele se Sedláčkem vydávala například čtvrtletník Analýza, který poskytoval prostor pro šíření některých sociologických empirických či teoretických výsledků.

Velká řada režimem odmítnutých sociologů se věnovala převážně zadaným empirickým výzkumům. V době normalizace se odborníci zabývali tématy jako sociální mobilita, diferenciacie, sociologie města a bydlení, cestovního ruchu, rekreace a dovolených, dopravy, životního stylu a mimo jiné právě problematikou volného času. V 60. letech zahájilo svoji činnost také Evropské centrum volného času a vzdělávání sídlící v Praze, které mělo také velké ambice spolupracovat i s ostatními evropskými institucemi, zabývající se stejnou tematikou a zároveň v této oblasti publikovat.

Na problematiku volného času se zaměřovali především zastánkyně marxistické sociologie Filipcová a pozdější profesor na kanadské univerzitě Disman. Filipcová, jež ve svých myšlenkách čerpala především z francouzských autorů, zvláště od Dumazediera, se zasloužila o zachování alespoň částečného kontaktu se zahraničím. Na kolik však byly všechny autorčiny převzaté myšlenky pochopeny skutečně správně? To by si dnes jistě zasloužilo detailní a kvalitní prozkoumání původních zdrojů.

Režim spojený s jednostrannou orientací na sovětské vzory určoval také dostupnost či spíše nedostupnost literárních zdrojů a pramenů. 60. léta byla charakteristická nedostatkem literatury, zejména té světové, zaměřující se na problematiku volného času, pokud však bylo přeci jen něco k dostání, byly to především argumenty sovětských autorů.

S růstem volného času, podmíněné zejména zdokonalením techniky a tím i zrychlením pracovního procesu, stál před odborníky nelehký úkol. Vymezit tento fenomén. K termínu volný čas se přistupovalo ze dvou hledisek. Většina československých odborníků, ať už Filipcová, Švigová, Selucký atd., charakterizovala tento jev zejména v porovnání k procesu práce. Ostatní, částečně například Disman, však ve svých charakteristikách neopomíjeli ani psychologický aspekt problematiky. Většina odborníků se shodla na tom, že volný čas by měl sloužit především k rozvoji osobnosti, kultivaci lidských sil a to fyzických i psychických, měl by ale zároveň dokázat motivovat k dalšímu poznávání, může ale také podle Dumazediera poskytnout jednoduše možnost potěšení, zábavy. Jedno je jisté, lidé by se měli naučit tento prostor inteligentně naplnit.

Hlavní metodou výzkumu volného času, tedy časového rozpočtu, byla vedle základních metod, jimiž jsou dotazník, anketa, interview, pozorování, především technika časových snímků. Ta, ať už prostřednictvím techniky popisu činností, vyjmenovávání aktivit, rozvrhu hodin, proškrtávání či za pomoci kontrolovaného autosnímku (spojení časového snímku a standardizovaného rozhovoru) napomáhala určit využití reálného času během různých kategorií aktivit. Výzkumy se zaměřovaly na otázky potřeb ve volném čase, možnostmi a případnými důsledky rozšiřování sféry volného času, vlivy působící na život ve volném čase, preferovanými hodnotami při změnách volného času atd. Například česká socioložka Filipcová viděla jako hlavní úkol při výzkumu problematiky volného času určit míru aktivity či pasivity (tzn. ne pouze četnost či frekvenci), s jakou danou aktivitu lidé provozují, to porovnat s jejich přáními, případnou nespokojeností v oblasti volného času, podle toho sestavit žebříček preferovaných volnočasových aktivit a zároveň určit faktory, jež působí na samotné trávení volného času a potřeb spojených s ním. Jako u každé jiné disciplíny, bylo hlavním cílem predikovat budoucí vývoj či případné změny.

Na závěr si proto dovolím tvrdit, že i v tak nelehké době, jakou zažívalo Československo v 60. a začátku 70. let, charakteristickou zejména silným omezením

svobody vědeckého bádání, se přece jen povedlo poskytnout řadu bohatých informací, ze kterých řada autorů čerpá dodnes.

ZÁVĚR

Diplomovou práci s názvem Výzkum volného času mládeže v období mezi roky 1965 – 1972 v ČSSR jsem zpracovávala téměř dva roky. Během této doby jsem si uvědomila celou řadu skutečností. Nikdy mi nedocházelo, na kolik podléhala dobová literatura nadvládě cenzury a ideologické propagandě, na kolik bylo pro odborníky těžké veřejně a svobodně publikovat. Jak komplikované je najít životopisy vědců, z jejichž myšlenek čerpáme dodnes, a jak je téměř nadlidský úkon dohledat biografie jedinců, jež se v minulém režimu angažovali vedle vědecké oblasti, také na poli politickém. U jedné skupiny byly cenzurovány nejen práce ale rovnou celý život, druhá to po převratu raději důkladně vymazala sama.

Avšak věřím, že fakta skutečně pravdivá a přínosná se v tomto zkoumaném období do podvědomí celé oblasti problematiky přece jen dostala. Vždyť mnoho dnešních autorů čerpá při charakterizování otázky volného času právě z Filipcové aj. dobových autorů. Můžeme si jen položit otázku, zda byly převzaté myšlenky s ohledem na původní zdroje podrobeny opravdu kvalitní analýze. Jedno je však jisté. Období 60. a začátku 70. let nám poskytlo velké množství informací. S definicemi volného času se v té době, jak se říká, roztrhl pytel, odborníci jakoby se předháněli v uveřejňování nejrůznějších dělení volnočasových aktivit, jejich funkcí atd. A výzkum jako takový? Dobové metody výzkumu se neliší od těch dnešních a témata výzkumu se jen svým obsahem přizpůsobila požadavkům moderní doby, avšak okruhy bádání zůstávají pořád stejné.

Velice mne mrzí, že se v rámci mé diplomové práce neuskutečnilo plánované setkání s paní socioložkou Filipcovou, významnou postavou tohoto období zaměřující se právě na problematiku volného času, se kterou jsem jednala téměř rok a která byla velmi ochotná sejít se a poskytnout odpovědi na stěžejní otázky naší práce. Vzhledem k okolnostem (především zdravotním komplikacím) nemohl být realizován náš rozhovor, který, věřím, by nám podal ještě velké množství jistě nedocenitelných informací. Doufám proto, a možná se tímto způsobem snažím motivovat někoho dalšího, že bude ještě další příležitost vyzpovídat tak významnou osobnost, která by mohla podat pravdivé svědectví té doby.

Doufám a věřím, že diplomová práce Výzkum volného času mládeže v období mezi roky 1965 – 1972 v ČSSR poskytne čtenáři ucelený obraz o problematice volného

času oné doby a zároveň mu umožní utřídit si a pochopit stěžejní okolnosti, které formovaly vývoj vědní disciplíny, jež se problematice dále věnovala.

SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ

Monografické publikace

ADORNO, T. W. Televize a vzorce masové kultury. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*. Brno: Krajské kulturní středisko v Brně, 1967, s. 94 – 109.

ARTOMOV, V. A., PATRUŠEV, V. D. *Výzkumy využití času*. Praha: Osvětový ústav, 1969.

BLÁHA, V. *Volný čas a socialistická výchova dětí v době mimo vyučování*. Praha: Institut Pionýrské organizace Socialistického svazu mládeže, 1977.

BRENČIČOVÁ, M. *Výchovné aspekty v detskej organizácii*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1969.

BRINDZA, J. *Deti a ich voľný čas*. Bratislava: Smena, 1984.

BUJNOVÁ, E. Podiel rodiny na využívaní voľného času detí. In *Pedagogická konferencia III: alternatívne vyučovanie, špeciálna pedagogika, voľný čas: zborník príspevkov z konferencie s medzinárodnou účasťou*. Nitra: UKF, 1999. ISBN 80-8050-215-3, s. 141 - 143.

CIGÁNEK, F. Postavení a role parlamentu v srpnových dnech 1968. In *Proměny Pražského jara 1968-1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Praha: Doplněk, 1993. ISBN 80-85765-02-0, s. 123 – 164.

Česká sociologie v letech 1965 – 1989. *Sociologický časopis*, 2004, roč. 40, č. 5, s. 715.

ČELINÁK, Š. Úskalia mládeže vo voľnom čase. In *Pedagogická konferencia III: alternatívne vyučovanie, špeciálna pedagogika, voľný čas: zborník príspevkov z konferencie s medzinárodnou účasťou*. Nitra: UKF, 1999. ISBN 80-8050-215-3, s. 149 - 152.

DISMAN, M. *Volný čas a kulturní život*. Praha: Krajské osvětové středisko střeďočeského KNV, 1966.

DUMAZÉDIER, J. Volný čas. *Sociologický časopis*, 1969, roč. 3, s. 443 – 447.

European Centre for Leisure and Education. Praha, 1970.

FILIPCOVÁ, B. *Člověk, práce, volný čas*. Praha: Svoboda, 1966.

FILIPCOVÁ, B. *Výzkum volného času*. Díl 1. Úvodní informace. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1970.

FILIPCOVÁ, B. *Výzkum volného času*. Díl 2. Časový snímek a model dnů. Praha: Sociologický ústav ČSAV, 1970.

- Filosofický slovník*. HORYNA, B., Olomouc: Olomouc, 1999. ISBN 80-7182-064-4.
- HAAG, E. Pro štěstí a zoufalství nemáme měřítko. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*. Brno: Krajské kulturní středisko v Brně, 1967, s. 4 – 42.
- HÁJEK, F., MANOVÁ, M. *Současná sovětská sociologie*. Praha: Horizont, 1980.
- HAVLÍK, K. *Závěrečná studie o problematice volného času plzeňských dětí*. Plzeň: Krajský dům pionýrů a mládeže v Plzni, 1971.
- HODANĚ, B., DOHNAL, T. *Rekreologie*. Olomouc: Hanex, 2005. ISBN 80-85783-48-7.
- JANDA, J. Mládež jako věková sociální skupina a jako generace. *Sociologický časopis*, 1965, roč. 5, s. 537 – 546.
- JECHOVÁ, K. K historii Koordinačního výboru tvůrčích svazů. In *Proměny Pražského jara 1968-1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Praha: Doplněk, 1993. ISBN 80-85765-02-0, s. 91 – 122.
- KADRMAS, P. Studentské hnutí proti ústupkům a poraženectví. In *Proměny Pražského jara 1968-1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Praha: Doplněk, 1993. ISBN 80-85765-02-0, s. 245 – 280.
- KAPLÁNEK, M. (ed.) *Čas volnosti – čas výchovy*. Praha: Portál, 2012. 176 s. ISBN 978-80-262-0450-3. Kapitola 1.2 Volný čas – moderní pojem s dlouhou historií, s. 23 – 28, Kapitola 1.5 Volný čas jako problém, s. 41 – 46.
- KÓTTNER, M. *Vývoj sociologie v českých zemích a na Slovensku*. Brno: Rektorát UJEP, 1981.
- KUBÍČKOVÁ, M. Recenze na knihu ROSENMAYR, L. Familienbeziehungen und Freizeitgewohnheiten jugendlicher Arbeiter. *Sociologický časopis*, 1965, roč. 2, s. 167-168.
- KRUŽEJ, E. Úvod do sociologie mládeže. In *Sociologie mládeže I.: sborník*. Plzeň: Lidová univerzita pracujících, 1967, s. 5 – 22.
- LOWENTHAL, L. Historické perspektivy populární kultury. In *Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*. Brno: Krajské kulturní středisko v Brně, 1967, s. 53 – 68.
- MACHONIN, P. K sociologii v období normalizace. *Sociologický časopis*, 2004, roč. 40, č. 5, s. 643 – 650.
- METYŠ, K. Konsum a volný čas. *Sociologický časopis*, 1965, roč. 6, s. 756 – 758.
- PAUER, J. Sovětská intervence a restaurace byrokraticko-centralistického systému v Československu 1968 – 1971. In *Proměny Pražského jara 1968-1969: sborník studií a*

- dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Praha: Doplněk, 1993. ISBN 80-85765-02-0, s. 165 – 186.
- PECKA, J. Proměny Pražského jara ve světle pramenů spontánní povahy. In *Proměny Pražského jara 1968-1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Praha: Doplněk, 1993. ISBN 80-85765-02-0, s. 39 – 66.
- PETRUSEK, M. *České sociální vědy v exilu*. Praha: Sociologické nakladatelství (Slon), 2011. ISBN 978-80-7419-064-3.
- PREČAN, V. Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968. In *Proměny Pražského jara 1968-1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. Praha: Doplněk, 1993. ISBN 80-85765-02-0, s. 13 – 36.
- Proměny Pražského jara 1968-1969: sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti*. PREČAN, V., PECKA, J., Praha: Doplněk, 1993. ISBN 80-85765-02-0.
- RYCHTAŘÍK, K. Časové snímky v sovětské sociologii. In ARŤOMOV, V. A., PATRUŠEV, V. D. *Výzkumy využití času*. Praha: Osvětový ústav, 1969, s. 1 – 10.
- SELUCKÝ, R. *Člověk a jeho volný čas: pokus o ekonomickou formulaci problému*. Praha: Československý spisovatel, 1966.
- Sociologie kultury: Antologie z děl západních autorů*. MOŽNÝ, I., Brno: Krajské kulturní středisko v Brně, 1967.
- Sociologie mládeže I.: sborník*. WURM, A., Plzeň: Lidová univerzita pracujících, 1967.
- ŠVIGOVÁ, M. *Volný čas a my*. Praha: Svobodné slovo, 1967.
- ULEDOV, A., SLEPENKOV, I. Současné problémy a perspektivy rozvoje marxistickoleninské sociologie v SSSR. In HÁJEK, F., MANOVÁ, M. *Současná sovětská sociologie*. Praha: Horizont, 1980, s. 5 – 10.
- URBÁNEK, E. *Systém marxistické sociologie: teorie a metody v soudobé sociologii, konfrontace marxistické sociologie s buržoazní sociologií*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1981.
- VORÍŠEK, M. *The Reform Generation: 1960s Czechoslovak sociology from a comparative perspective*. Praha: Kalich, 2012. ISBN 978-80-7017-166-0.

Elektronické dokumenty

MASARYK, T. G. in SOKOL, J. Volný čas jako rizikový faktor. In *Sborník M. Petruskovi* [online]. 2006, [cit. 2010-09-21]. Dostupné na WWW: <http://www.jansokol.cz/cs/n-v-volny-cas.php#_ftnl>.

ABSTRAKT

ŠINDELÍŘOVÁ, E. *Výzkum volného času mládeže v období mezi roky 1965 – 1972 v ČSSR*. České Budějovice 2013. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Teologická fakulta. Katedra pedagogiky. Vedoucí práce M. Kaplánek.

Klíčová slova: volný čas, sociologie, sociologický výzkum, mládež, normalizace, Československá socialistická republika

Diplomová práce je historickou sondou do významného období rozvoje sociologie volného času (1965-1972) v tehdejší ČSSR, vychází přitom z dobových definic termínu „volného času“, které se vzájemně liší v přístupu, s jakým je tento pojem vymezován; dále obsahuje tehdejší vymezení a rozdělení volnočasových aktivit, vlastnosti a funkce volného času. Diplomová práce popisuje postavení a vývoj sociologie jako vědní disciplíny v poválečných létech, uvádí přehled o nejčastějších tématech a metodách sociologického výzkumu volného času používaných ve zkoumaném období. Východiskem pro určení témat a používaných metod jsou zejména práce českých sociologů Dismana a Filipcové. Vzhledem k tomu, že se jedná o práci, která je zpracována na katedře pedagogiky, je přehled rozvoje sociologie volného času zasazen do širšího kontextu a jedna kapitola je zvláště věnována volnému času mládeže. Práce celkově hodnotí přínos sociologie pro výzkum a pedagogiku volného času ve zkoumaném období.

ABSTRACT

Research on leisure of youth activities in the period between 1965 - 1972 in the Czechoslovak Socialist Republic

Key words: leisure, sociology, sociological research, youth, normalization, Czechoslovak Socialist Republic

The dissertation is historical probe into the significant period of the development sociology of leisure (1965-1972) at that time ČSSR, comes from the epoch definitions of the term "leisure", which mutually differ in the attitude, in which is this term delimited, further it contains the then specification and separation of the leisure activities, the characteristics and functions of leisure. The dissertation describes the position and development of sociology as a scientific discipline in the post-war years, presents the knowledge about the most often themes and methods in sociological research of leisure used during the examining period. The solution for determination of the themes and used methods are particularly the studies of Czech sociologists Disman and Filipcová. Since this is a study which is processed on the department of Pedagogy, the knowledge development of leisure sociology is embed into wider context and one charter is devoted especially to the leisure of the youth. The dissertation in general evaluates the contribution of sociology for the research and pedagogy of leisure in the examining period.